

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Pracoviště historické sociologie

Bc. Zuzana Kučerová

Nacistická ideologie ve vztahu k duševně nemocným lidem

Diplomová práce

Vedoucí práce: **Mgr. Alena Marková, Ph.D.**

Praha 2019

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem práci vypracovala samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně ocitovány. Práce nebyla využita k získání stejného či jiného titulu.

V Praze dne 5. září 2019

Bc. Zuzana Kučerová

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala své vedoucí diplomové práce Mgr. Aleně Markové, Ph.D. za odborné vedení, přínosné rady, vstřícný přístup při konzultacích a také za pomoc a motivaci v okamžicích, kdy se mi jí nedostávalo.

Abstrakt

Diplomová práce „Nacistická ideologie ve vztahu k duševně nemocným lidem“ se zaměřuje na východiska a myšlenkové proudy této ideologie, jež ve svém důsledku vedly k sociálnímu vyloučení lidí s určitým handicapem, a k jejich následné systematické likvidaci. Přestože lze práci časově ohraničit roky 1933 – 1945, sleduje také vývojovou linii vybraných vědeckých disciplín, které se do formování nacistické ideologie významně promítly. Primárně se tak jedná o vědu historickou, lékařské obory, genetiku, rasovou hygienu, vznik vědy eugenické a další příbuzné disciplíny. Práce dále zohledňuje dobovou hospodářskou situaci s jejími mnohými sociálními problémy, které vyvstaly v důsledku uspořádání světa po první světové válce a proměn tehdejšího sociálního světa. Práce dále zachycuje proces změn v postavení duševně nemocných lidí v běhu dějin. V neposlední řadě popisuje praktické důsledky těchto změn, jimiž byly „nucené sterilizace“ a „eutanazie“ dětí i dospělých. Nacistická ideologie je v tomto ohledu nahlížena v rovině legislativní, teoretické s širším historickým kontextem a v rovině praktické v podobě důsledků dvou předchozích.

Klíčová slova: nacistická ideologie, duševně nemocní lidé, nucené sterilizace, nacistické „eutanazie“, program T4, rasová hygiena, eugenika, pojetí národa, druhá světová válka, Pařížská konference, Versailleská smlouva, Německo.

Abstract

Diploma thesis „Nazi ideology in relation to mentally ill people” focuses on starting points and ideas of this ideology, which in its consequences led to social exclusion and subsequent systematic extermination of people with a certain handicap. Although the thesis is limited in time from 1933 – 1945, it also follows development line of selected scientific disciplines, which were significantly reflected in the Nazi ideology. Primarily it concerns historical science, medical disciplines, genetics, racial hygiene, eugenic origins and other related disciplines. The thesis also takes into account the economic situation of that time with its many social problems which arose as a result of the new geopolitical arrangement after the World War I and the changes in the social world of that period and it also captures the process of changes in the social status of mentally ill people in the course of history. Last but not least, it describes the practical consequences of these changes, which were “forced sterilization” and “euthanasia” of both children and adults. The Nazi ideology is viewed in this regard from three perspectives: legal, theoretical with a broader historical context and on the practical level in the form of the consequences of the two previous perspectives.

Key words: Nazi ideology, mentally ill people, sterilization, Nazi euthanasia, T4, racial hygiene, eugenic, concept of nation, World War II, Paris conference, Treaty of Versailles, Germany.

OBSAH

Úvod	7
Metodologie	10
Přehled dosavadní literatury a bádání	12
Od sociálního darwinismu přes eugeniku k rasové hygieně	16
Věda na přelomu 19. a 20. století	18
Darwinova evoluční teorie	20
Eugenika	22
Rasová hygiena.....	26
Věda, národ a konsensus	29
Německo mezi dvěma válkami.....	31
Německo po podpisu	34
Kdo je pravý Němec?	36
Neúprosný rozum	38
Ideologie.....	40
Idea německého národa	44
Ideologie a moc.....	46
Ideologie v praxi	50
Nucené sterilizace	54
Propaganda, velký pomocník	60
Eutanazie dětí.....	64
Eutanazie, program T4	69
Veřejnost vs. Intelektuálové	73
Závěr	77
Seznam literatury	81

Úvod

Téma práce, jež jsem se rozhodla zkoumat, vyplynulo z vnímané potřeby dát hlas zapomenutým a opomíjeným. Pokud hovoříme o druhé světové válce a hrůzách, jež ji provázely, zpravidla je řeč o holocaustu Židů a Romů, válečných útrapách, milionech padlých vojáků apod. Jen zřídka jsou zmíněny pojmy jako „*nucené sterilizace*“ a „*eutanazie*“, likvidace nemocných, nemohoucích, jež umírali daleko od válečné vřavy, v bezpečí ústavů a klinik, rukou těch, u nichž obvykle hledáme pomoc, úlevu a útěchu. Nacistická „*eutanazie*“ stála dlouho jaksi v ústraní odborného i laického zájmu, zmínky o ní v odborných publikacích jsou často spíše okrajové anebo chybí úplně. M. Šimůnek, který se jako jeden z mála historiků u nás touto problematikou zabývá, datuje nějaké cílené bádání v této oblasti do počátku 80. let 20. století v případě Německa s postupným mezinárodním přesahem, přičemž badatelská činnost zaměřující se na oběti z Čech je patrná až od roku 2000.¹

Nepopírám, že na tomto poli došlo k výraznému posunu a prohloubení poznání, nicméně je stále pokládám za nedostatečné. Ne v rámci profesionality badatelů nebo jejich kompetence, ale v rámci záběru daného tématu. Pokud totiž chceme uchopit toto téma skutečně komplexně, pak se musíme zabývat dějinami politickými, sociálními, mezinárodními vztahy, historií obecně, historií mnoha vědních disciplín a částečně i praxí těchto věd atd. Mé ambice se ovšem netýkají této komplexní analýzy, což rozsah této práce ani nedovoluje. Spíše jsem se zaměřila na analýzu vlivů, které předcházely a formovaly nacistické „*eutanazie*“ a jejich dějinnou posloupnost. Chci zdůraznit, že ačkoli se mnoho formujících faktorů vyskytovalo i v jiných státech světa, v jiných společnostech, do podoby, nám dobře známé, se proměnily právě v Německu, což před nás klade množství otázek.

Především je to otázka nacionalismu, který je často uváděn jako příčina zla a válek včetně té světové, o níž je zde řeč. Trochu se však pozapomíná, že pejorativní nádech tento pojem získal právě po zkušenosti s německým sociálním nacionalismem a tak mnohdy dochází k záměně příčiny a následku. Nacionalismus, ať již jakýkoli, s jakýmkoli přívlastkem, nemůže ospravedlnit nacismus. Byl by to nemístný pokus o rozmělnění viny, její přenesení na všechny bez rozdílu. Pro vyjasnění pojmů, což je důležité, neboť zmatení pojmů bylo nedílnou součástí všech ideologií, nehovořím o vině uplatňované na současnou společnost.

¹ Šimůnek, M., *Deus iudicat, cum nemo accusat, Reflexe, dokumentace a (ne)vyšetřování nacistické „eutanazie“ v Československu v letech 1945-1990*, in: *Securitas imperii*, ÚSTR: Praha, 2015, Sv. 27/2, s. 138-167

Události, které ve své práci popisují, byly vyústěním dlouhodobého procesu a staly se příčinou procesů následujících.

Ve své práci se zaměřuji především na východiska rasové hygieny, respektive na vědecké podklady této teorie a také na okolní vlivy, čímž mám na mysli propagandu a sociální prostředí.

Blázní či pomatení, jak byli duševně nemocní mnohdy souhrnně dobově nebo laicky nazýváni, byli po celou historii lidstva specifickou skupinou. Jejich postavení věrně odráželo celospolečenský postoj k rozumu, odlišnosti, morálce a zlu. Na jejich příkladu lze tedy sledovat nejen vývoj duševních nemocí a dobové medicíny, ale také určité aspekty či trendy dané společnosti vůbec.²

Primárním cílem mé práce je pohled na zkoumanou problematiku z jiného úhlu pohledu. Tento pohled se soustředí na východiska nacistické ideologie spjaté s duševně nemocnými obecně. Tato práce tak sleduje jejich vyloučení, možnou sociální izolaci ještě před nástupem nacistů k moci avšak se zřetelem na souvislosti se stavem po vítězství nacismu v Německu.

V neposlední řadě mě zajímala aktivní účast mnohých lékařů, jejichž počet byl dle výsledků výzkumu přímo zarážející. Došla jsem ke zjištění, že zde neobstojí argument, že byli k této spolupráci donuceni režimem, neboť velké procento bylo více než aktivní ještě před jeho ustavením.

Role lékařů se ukáže v celé své velikosti, když si uvědomíme, že koncept rasové hygieny definoval jakékoli pokleslé chování, kriminalitu, promiskuitu, chudobu atd. biologicky. Sociální problémy společnosti již nadále nespádaly do oblasti sociální, ale vědecké, primárně lékařské. V tomto ohledu je skutečnost, že lékaři nespätřovali velké rozpory mezi cílem vědy a cílem nacistického režimu, o to děsivější.

Lékařské obory sehrály důležitou roli nejen v období nacistického Německa. Postoje lékařské veřejnosti po skončení války mohou být příkladným ukazatelem společenského vývoje. Tento vývoj zahrnoval i složitý proces denacifikace, což byla jedna z podmínek vítězných mocností, jež však více než s duševně nemocnými souvisí s proměnami tehdejší společnosti jako celku.

² Podrobněji Foucault, M., Dějiny šílenství, Gallimard, 1993

Souzeno bylo jen nepatrné množství pachatelů/lékařů zodpovědných za nelítostné vraždění nemocných. Zločinnost jejich jednání byla neuvěřitelně bagatelizována, což potvrzuje i skutečnost, že zabíjení duševně nemocných se v dané době často nepovažovalo za vraždu, i po skončení války zde byla patrná dikce nacistů odvolávající se na milosrdnou smrt, respektive vysvobození nemocných ze spárů ubohé existence. Mnoho lékařů své činy hájilo a později zaujalo vysoké pozice na klinikách a vědeckých ústavech (Werner Catel)³

Příběh duševně nemocných se tak s koncem války neuzavřel, jako by se jich osvobození netýkalo.

Na závěr se stručně zmíním o motivaci k napsání práce na tak složité a náročné téma. Předně musím říci, že epochu druhé světové války nepovažuji za uzavřenou minulost, již není třeba se dále věnovat. Právě naopak, jsem přesvědčena, že musí být ožívována jako připomínka toho, čeho je člověk schopen. Tato historie nesmí zemřít spolu s posledním pamětníkem. Považuji za nešťastné myslet si, že jsme se jako lidstvo s touto událostí vyrovnali. Přestože si ani zdaleka nejsme schopni představit, co zažívali lidé v dané době, zprostředkované zkušenosti a zážitky se nás musí dotýkat. Jen pouhá představa onoho zla by měla vyvolávat mnoho emocí, bolest nevyjímaje. A proto, s nezměrnou úctou k obětem, jsem zvolila toto téma.

Práci jsem psala s nejlepším vědomím a svědomím. Přesto jsem si vědoma toho, že nikdy nemůže dostát tomu, co si toto téma zaslouží. Vždy si totiž zaslouží víc, než se mu dostane. Je to nedostižná meta a je to tak v pořádku. Neboť pokud bychom si mysleli, že jsme již udělali dost, popřeli bychom nesdělitelnost, jakou se vyznačují všechna traumata a o níž mimo jiné hovoří H. Arendtová⁴, a hranici možného bychom posunuli zase o kousek dál, i přesto, že se to tenkrát i dnes zdá nemožné.

Vědci, badatelé, my všichni musíme pracovat s vlastní minulostí v souladu s ideálními požadavky vědy bez ohledu na to, jak je to nepříjemné, což v tomto případě platí dvojnásob.

³ Podrobněji Proctor, R., Rasová hygiena Lékařství v době nacismu, Academia: Praha, 2009, s. 328-329

⁴ Arendtová, H., Původ totalitarismu I-III, Oikoymenth, 1996

Vybavují se mi slova jedné filmové postavy, která jsou vězněm v koncentračním táboře, v zoufalství volá směrem ke svým věznilům: „Možná si na nás nikdo nevzpomene, ale na vás, na vás nikdo nezapomene. Jste ostudou lidstva.“⁵

Metodologie

Ke stanovení výchozí časové hranice bádání lze nalézt několik východisek, a to teoretických a legislativních. Přestože nelze zcela přesně vymezit počátek vědeckých poznatků, jež ve svých důsledcích vedly k ustavení rasové hygieny jako nástroje smrti, lze v této teoretické rovině sledovat vědeckou diskuzi a publikace, jež tuto diskuzi rozvířily, čímž v inkriminované době ovlivňovaly odborné i laické mínění. Z legislativního hlediska se jako jeden z možných počátečních bodů jeví např. Zákon o obraně proti dědičně zatíženému potomstvu, který měl zbavit schopnosti reprodukce vybranou skupinu obyvatel (přijatý 14. července 1933 s účinností od 1. ledna 1934). Ačkoli je tento zákon přesně datovaný, tedy slouží jako konkrétní časové ohraničení, lze jej považovat pouze za jeden z výchozích bodů.

Horní hranicí bádání je rok 1945, kdy skončila druhá světová válka.

V předkládané práci se budu zaměřovat převážně na Německo, avšak pro pochopení nezbytných souvislostí, také na některé další státy. Vědecké poznatky putovaly bez ohledu na hranice států a evidentní vzájemná inspirace se na hraničním přechodu také nezastavila. Mohu však říci, aniž by to bylo zavádějící, že na Německo se soustředím především, přičemž mírné přeshraniční přesahy jsou okrajové povahy.

Práce má více méně teoretický ráz. Analyzuje tak především relevantní sekundární literaturu z oblasti lékařské, biologické vědy s ohledem na poznatky sociální psychologie a psychologie obecně, se zřetelem na filosofický rozměr zkoumané problematiky. Její přidanou hodnotou je, že v analýze propojuje dosavadní poznání a sleduje styčné body historické vědy, historie vědy v kontextu formování národů, respektive národního sebeuvědomění jako součásti identifikace a sebepojetí sociálních skupin. Současně se zaměřuje na strategie a mechanismy prosazování ideologie v součinnosti s politickou vědou, hospodářskou situací s ohledem na pohled sociální.

⁵ Film *Nahý mezi vlky* (Nackt unter Wölfen) z roku 2015 byl natočen podle románové předlohy Bruna Apitze (1958), který sám strávil osm let v táboře Buchenwald, kde se děj také odehrává. Film vypráví fiktivně vystavěný příběh, přičemž vychází z reálných událostí. Základní dějová linie je založena na příběhu, který znal autor z doslechu. [<https://www.csfd.cz/film/370042-nahy-mezi-vlky/prehled/> 2019-07-12,16:50]

Foucaultovo dílo *Dějiny šílenství*⁶ již pouhým názvem naznačuje, že společenské postavení duševně nemocných je dlouhodobý proměnlivý proces, který souvisí s mnoha faktory, které působily předtím i potom, co svět „vynalezl“ šílenství. Stejně tak existovaly fragmenty lidského bytí, které procházely více či méně dlouhodobými proměnlivými procesy, byly ovlivňovány a ovlivňovaly sociální svět, jeho realitu předtím i potom, co nacistická ideologie degradovala člověka a ignorovala lidství.

V textu tak půjde primárně o kritickou analýzu relevantních sekundárních pramenů. Primární zdroje by v tomto případě poskytly mnohem menší vhled do celé problematiky a jejich funkce by byla spíše okrajová s minimálním významem. Jednoduše proto, že se jedná převážně o dějinné pozadí a kontext mnoha oborů ve spíše abstraktní či teoretické rovině. Prameny, jež by byly z badatelského hlediska jistě velmi cenné, čímž mám na mysli soukromou korespondenci lidí zodpovědných za efektivní fungování programů „sterilizace“ a „eutanazie“, dokumenty zúčastněných klinik a institucí atd., byly z velké části zničeny na konci války nebo krátce poté. Ty, jež se zachovaly, jsou zpravidla v zahraničních archivech a jejich studium by tak bylo časově a finančně mnohem náročnější na což mě upozorňovali během konzultací (mailové korespondence) mnozí odborníci (např. MUDr. Ivan David, MUDr. Milan Novák, Mgr. Michal Šimůnek Ph.D, Jiří Padevět). Přestože by tento počín posunul mou práci mnohem dále, nezrealizovala jsem ho z mnoha výše naznačených důvodů.

Ke každé kapitole i podkapitole jsem nastudovala adekvátní literaturu vztahující se k danému oboru, mnohdy i k oborům příbuzným. V této fázi docházelo k paradoxním situacím, neboť některé texty, obzvláště ty zabývající se genetikou a pokročilou medicínou, pro mě byly obtížně srozumitelné. Své znalosti jsem se snažila prohloubit do té míry, jakou vyžadovala zkoumaná problematika.

U některých autorů jsem se setkala s revizionistickým pohledem na historii druhé světové války. Tento pohled spočíval především v nepřiměřeném důrazu na bezúhonnost většiny německého obyvatelstva a přenosu zodpovědnosti na početně omezenou skupinu organizovanou kolem osoby A. Hitlera. Po prostudování další dostupné literatury jsem se od tohoto přístupu distancovala. Především proto, že tento přístup nebral v potaz historický kontext doby, nereflekoval události předcházející Hitlerově vládě a tichou podporu vydával za domnělou nevědomost. Ačkoli, a na mnoha místech to uvádím, se našlo mnoho odvážlivců,

⁶ Foucault, M., *Dějiny šílenství*, Gallimard, 1993

kteří se praktikám nacistického Německa postavili, a často toto počínání zaplatili životem či pobytem v koncentračním táboře, nebyl jejich počet takový, jak by si zmiňovaní autoři přáli.

V průběhu celé práce jsem se snažila dodržet pravidlo objektivitu a hodnotové neutrality, udržet si zdravý nadhled a sebereflexi. Úmyslně jsem vyhledávala i takové tituly, jež by mohly mé dosavadní bádání vyvrátit, protichůdná tvrzení jsem pečlivě analyzovala na základě další literatury, porovnávala co do obsahu, zdrojů, ze kterých čerpaly a osobnosti autora.

Je-li na některých pasážích, a vím, že tomu tak je, viditelné emotivní zainteresování, jedná se o promyšlený úmysl, jež nikterak nenarušuje objektivní pohled. Jsem přesvědčena, že toto téma ne-li vyžaduje, pak alespoň potřebuje být do adekvátní míry emotivní. To, že v člověku vyvolává mnohé emoce, jen dokazuje naši příslušnost k Lidstvu. Strohé konstatování a historický popis, jsou sice cenným zdrojem informací, nicméně opomíjejí lidský rozměr. Chceme-li toto téma zpracovávat komplexně, tento aspekt k tomu patří, máme-li samozřejmě na paměti pravidla výzkumu a postavení badatele.

Přehled dosavadní literatury a bádání

Přehled zahrnuje několik rovin. Předně se jedná o publikace zabývající se historickým vývojem „bláznovství“, ne – rozumu a ne – normy sociální reality, jež poskytuje vodítko a souvislosti. Druhá rovina reflektuje rasovou hygienu, ideje podílející se na ideologii a její praxi před a během druhé světové války. Literatury s nacistickou tematikou neboli tematikou druhé světové války je poměrně velké množství. Mnohdy se obsahově překrývají, liší se pouze hloubkou nebo zaměřením na konkrétní aspekty jako např. válečnou strategii, osobnosti, mezinárodní vztahy apod.

Obsáhle se tématu „zrození“ blázna věnuje známá publikace Michela Foucaulta *Dějiny šílenství*, jejíž obsah naznačuje podtitul *Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. M. Foucault sleduje vývojovou linii tohoto pojmu v souvislosti s okolními vlivy, jež se spolupodílely na utváření a formování společnosti dané doby. Počátek svého bádání zasazuje do středověku, čímž propojuje mnohé sociální a historické faktory. Nástin tohoto procesu, jehož důsledky jsou patrné i v dnešní době poskytuje bezesporu základní rámec a směr bádání

v této oblasti. Chceme-li se zabývat postavením duševně nemocných ve společnosti, bez ohledu na to, v jaké době, je tato kniha jednou z prvních, po které sáhne. Její význam podtrhuje i fakt, že je autor hojně citován v mnoha později vydaných studiích na toto či podobná témata.⁷

Další publikace od téhož autora *Dohlížet a trestat* se zaměřuje na problematiku moci a ovládnání druhých, tedy jak jednotlivce, tak celé společnosti. Vnímá proměnu lidského těla v nástroj podléhající dohledu skrze propracovaný systém či mechanismy, jež formují vztahy podřízenosti a nadále je upevňují. Stejně jako je tomu u předchozí publikace, hledá M. Foucault původ vzniku této moci a analyzuje její projevy ve společnosti. Problematika moci je stále aktuální a bylo tomu tak i v období, kterému se věnuje tato diplomová práce.⁸

Michela Foucaulta zmíním ještě jednou konkrétně jeho literární počin *Zrození biopolitiky. Kurz na College de France (1978-1979)*. Tato publikace je tématu nacistické ideologie o poznání bližší. Autor v ní pojednává o mocenských technikách, jež hluboce přesahují život jednotlivce, respektive jednotlivce zastírají pláštěm masy. Mocenská sféra, dle autora, zcela pohltila biologické a medicínské procesy a učinila je nástrojem své politiky, slovy autora „*biopolitiky*“, k jejíž praxi zdatně využila rozvoj věd a technologií. Uplatnění této moci (biomoci) extrémním způsobem shledával právě v praxi nacismu a komunismu.⁹

V tomto přehledu nelze vynechat knihu amerického psychologa prof. Philipa Zimbarda *Moc a zlo*, ve které se autor snaží porozumět asociálnímu chování jedinců, ptá se po příčinách a vlivech, které člověka donutí dělat věci, o nichž by si sám nikdy nepomyslel, že je schopen spáchat, ba co více, mnohdy je přesvědčen, že by něco takového nikdy nespáchal. P. Zimbardo neanalyzuje „zlo“ jako takové, ale což je přínosnější, zabývá se mechanismy, vnějšími i vnitřními podmínkami, jež jsou nezbytné k tomu, aby obyčejný člověk jednal způsobem, jež můžeme charakterizovat jako zlý, krutý, brutální. V tomto ohledu je kniha tohoto uznávaného odborníka nezbytnou pomůckou pro předkládanou diplomovou práci.¹⁰

Další neméně důležitou publikací jsou *Ekonomické důsledky míru* anglického ekonoma Johna Maynarda Keynesa, která analyzuje důsledky, jež vplynuly z přijetí Versailleské smlouvy po skončení první světové války (uzavřené roku 1919). Přestože s tímto autorem nemusíme souhlasit naprosto ve všem, nelze opomenout, že jeho predikce možných

⁷ Foucault, M., *Dějiny šílenství*, Gallimard, 1993

⁸ Foucault, M., *Dohlížet a trestat*, Dauphin, 2000

⁹ Foucault, M., *Zrození biopolitiky: kurz na College de France (1978-1979)*, CDK: Brno, 2009

¹⁰ Zimbardo, P., *Moc a zlo*, Moraviapress a. s., 2005

budoucích konfliktů a těžkostí, se více méně naplnily. Na vážnosti této útlé publikaci dodává i skutečnost, že J. M. Keynes osobně zastupoval britské ministerstvo financí na Versailleské mírové konferenci, což textu dodává určitý punc autentičnosti. Je však nutné zdůraznit, že jeho osobní zastupování země, jíž se nepodařilo svou představu o mírové smlouvě prosadit, může být avizované objektivitě na škodu.¹¹

Mezi publikace, které považuji za, tak říkajíc, klíčové, bezesporu patří *Rasová hygiena* Roberta Proctora, jež se primárně zaměřuje na postavení lékařů a lékařské vědy za nacismu. Autor se odvrátil od, do té doby, přijímaného názoru, že se věda stala první „obětí“ režimu, který ji nehorázným způsobem zneužil a obrátil svou pozornost na její prokazatelné spolupůsobení, spoluutváření režimu, v němž zaujímala zásadní pozici, nikoli pasivní. Na více než čtyřech stech stránkách zkoumá historické pozadí a vlivy, jež se později promítly do nacistické ideologie a měly za následek pronásledování a zabíjení nejen duševně nemocných lidí. Čerpal přitom z mnoha archivních zdrojů a sekundární literatury, svou práci konzultoval s osobnostmi zabývajícími se politickými aspekty vědy. Jediné, co v tomto díle postrádám je interdisciplinární přesah, jenž by propojil lékařskou vědu s ostatními disciplínami a zasadil je do historického kontextu. Připouštím však, že tuto ambici Proctor neavizuje.¹²

Stejně neocenitelnou je publikace *Lékaři a nacismus* Hanse – Henninga Scharsacha, která se na téma „sterilizace“ a „eutanazie“ zaměřuje blíže. Oproti Proctorovi však podrobněji zpracovává události a osudy lékařů po válce. Předkládá pohled na procesy a jejich častou absurditu s následným osvobozením, očištěním pachatelů a současně na to, jakým způsobem se věda vyrovnávala, respektive nevyrovnávala se svou rolí v nacistickém režimu. Rozsahem je velmi útlá, taktéž se nezaměřuje na dějiny vědy obecně v širším kontextu, ale přináší množství výpovědí lidí, kteří přežili a právě tato svědectví řadí tuto publikaci mezi ty zásadní.¹³

Nelze opomenout spisovatelský počín britského historika Michaela Burleigha *Třetí říše* s podtitulem *Nové dějiny*. Jedná se o rozsáhlou publikaci zabývající se, jak sám název napovídá, Třetí říší. Je přínosná pro celkový vhled do problematiky, tématu duševně nemocných se však věnuje spíše okrajově.¹⁴

¹¹ Keynes, J. M., *Ekonomické důsledky míru*, CDK, 2004

¹² Proctor, R., *Rasová hygiena, Lékařství v době nacismu*, Academia: Praha, 2009

¹³ Scharsach, H., *Lékaři a nacismus*, Themis: Praha, 2001

¹⁴ Burleigh, M., *Třetí říše, Nové dějiny*, Argo, 2008

V neposlední řadě musím zmínit historika Michala Šimůnka, který se dlouhodobě věnuje problematice nacistické eutanazie a významně tak rozšiřuje poznání tohoto, poněkud zapomenutého, tématu. Šimůnek se sice zaměřuje převážně na historický pohled, je si však vědom mnohostrannosti a problematičnosti tématu, na nějž sám poukazuje. Jeho svědomitost, schopnost proniknout do detailu a pečlivost, s jakou k práci přistupuje, usnadňuje bádání těm, co přijdou po něm.¹⁵

Zcela na závěr, a ne náhodou, jsem si ponechala publikaci Jana Horníka *Proč holocaust: Hitlerova vědecká mesianistická vražda*. Publikace by se stejně tak mohla jmenovat Heureka, já na to přišel! V sáhodlouhém popisu metodologického přístupu, jež má podtrhovat vědeckost autorových zjištění je nám překládána nekonečná kritika dosavadního bádání, které se, dle Horníka zcela minulo účinkem. V samotném úvodu, který více méně naznačuje, že své závěry učinil ještě před započítím badatelské práce, pokládá směr, jímž se ubírali jeho kolegové, za nedostačující. Horník zcela nepochopitelně pokládá rovnítko mezi Hitlera, nacismus a Darwinovu evoluční teorii. Naprosto ignoruje, těžko říci zda úmyslně, Darwinův důraz na soucit, lásku k bližnímu a péči o slabé, jež Darwin soustavně připomíná. Podstatnějším nedostatkem však je nahlížet nacismus pouze jedinou osobností, byť výraznou, jakou Hitler byl. Autor bezprecedentně vytrhuje útržky historie a skládá je do portrétu vůdce nebo spíše naopak. Tento omezený obraz historie nevypovídá nic o historicko-sociologickém kontextu, o seriózním bádání, zato vypovídá mnohé o autorově egu. Jakoby před Adolfem Hitlerem bylo pouhé vzduchoprázdno, souvislosti politické, hospodářské, sociální a vědecké nehrály podstatnou roli. Na počátku byl Darwin a po něm přišel Hitler. Tento Horníkův výklad jen legitimuje další, avšak skutečně vědecké, metodické bádání v této oblasti.¹⁶

Ještě doplním, že ve vědeckých kruzích se slovo holocaust píše zásadně s „k“, z hlediska lingvistiky a z hlediska symboliky.¹⁷

¹⁵ Šimůnek, M., *Zdraví, dědičnost, rasa*, Pff UK: Praha, 2006

Šimůnek, M., *Deus iudicat, cum nemo accusat*, Reflexe, dokumentace a (ne)vyšetřování nacistické „eutanazie“ v Československu v letech 1945-1990, in: *Securitas imperii*, ÚSTR: Praha, 2015, Sv. 27/2, s. 138-167

Šimůnek, M., *Pro et contra* debaty o zavedení tzv. Eugenické sterilizace v Československu, 1933-1938, in: *Speciální pedagogika*, 22;3, 2012, s. 224-240

¹⁶ Horník, J., *Proč holocaust: Hitlerova vědecká mesianistická vražda*, Rybka Publishers, 2009

¹⁷ Podrobněji Knopp, G., *Holocaust, Zločin proti lidstvu*, Ikar, 2008, s. 23-26

Od sociálního darwinismu přes eugeniku k rasové hygieně

Když v druhé polovině devatenáctého století Charles Darwin uveřejnil, na danou dobu kontroverzní, knihy (*O původu druhů roku 1859, O původu člověka v roce 1871*)¹⁸, v nichž veřejnosti představil svou evoluční teorii založenou na přírodním a pohlavním výběru, rozdělil vědeckou i laickou veřejnost na dva tábory. S trochou nadsázky by se dalo říci, že způsobil malou vědeckou revoluci, tak jak tento proces popisuje T. Kuhn (*Struktura vědeckých revolucí*)¹⁹.

Darwin nenabídl zcela nové myšlenky, ale přinesl pohled na člověka jako druh, začlenil lidstvo do širších souvislostí běhu přírody, do živočišné říše, která se řídí univerzálními biologickými zákony. V některých kruzích byla jeho díla striktně odmítnuta, jiná část vědců je četla nadšeně a s obdivem. Někteří s takovým nadšením, že se domnívali, že lze jeho teorii vztáhnout na lidskou společnost a její fungování, odtud tedy sociální darwinismus, jenž lze charakterizovat jako „vnitřně značně diferencovaný směr, snažící se aplikovat ve zjednodušené podobě určité zákonitosti přírodovědecké teorie Ch. R. Darwina na život společností...Základním sjednocujícím znakem bylo chápání sociálního života jako oblasti nesmiřitelného a nelítostného boje mezi jedinci i skupinami.“²⁰

Můžeme se ptát, zda je skutečně možné biologickou teorii vztáhnout na společnost jako celek, na sociální procesy v ní probíhající. Přijmeme-li premisu, že celek je více než součet jeho částí, pak je tato otázka zcela na místě. Člověk sice fyzicky podléhá biologickým zákonům jako každý organismus, má však určitou přidanou hodnotu, která se promítá právě v oblasti sociální.

Na kolik poskytla právě Darwinova práce podklady pro eugenickou vědu, nakolik se promítla do rasové hygieny, je otázka. Je zřejmé, že dějinnou posloupnost směrů sociálního darwinismu, eugeniky a rasové hygieny je složité vysledovat jak z hlediska pramenů, názorové roztržitosti tak z jejich různého výkladu v čase a prostoru. Ponechám tudíž stranou časovou osu.

¹⁸ Darwin, Ch., *On the Origin of Species by Means of Natural Selection*, první vydání: London: John Murray, 1859, česky např. Academia, 2007

Darwin, Ch., *The Descent of Man*, první vydání: London: John Murray, 1871, česky např. Academia, 2006

¹⁹ Kuhn, T., *Struktura vědeckých revolucí*, Praha, 1997

²⁰ Sociologická encyklopedie AV ČR, v. v. i., Dostupné na:

https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Darwinismus_soci%C3%A1ln%C3%AD, [2019-03-04, 12:52]

V oblasti střední Evropy vznikala již před vypuknutím první světové války tzv. rasová hygiena, jež představovala určitou variantu eugeniky, a která měla být odpovědí a obranou proti, tehdy vnímanému, nebezpečí degenerace lidstva. Jak uvádí historik M. Šimůnek, rozvíjela se pozvolna od 90. let 19. století a především v Německu (jednotlivé oblasti Rakouska-Uherska nejsou dosud podrobně zmapovány, relevantní informace buď čekají na své objevení, anebo jsou nenávratně ztraceny) se stala mezi odbornou veřejností velmi oblíbenou a rozšířenou disciplínou, obzvláště pak mezi praktickými lékaři. Německá rasová hygiena aplikovala selekční principy Darwinovy teorie značně zjednodušujícím a zavádějícím způsobem. M. Šimůnek dále podotýká, že zde byl patrný vliv lékařů, psychiatrů, kteří se podíleli na skutečnosti, že za „méněcenné“ byli považováni v první řadě duševně nemocní.²¹

Pomineme-li tedy hledisko dějinného vývoje uvedených myšlenkových proudů, zbývá zaměřit se na to, co je spojuje. Jedním, obecnějším společným jmenovatelem může být skutečnost, že se tyto přístupy prezentovaly jako přísně vědecké disciplíny využívající vědecké postupy a metody bádání, čímž svým zjištěním dodávali značnou váhu. V tomto kontextu je pak možné pátrat po tom, jak se pro nás dnes nejen z hlediska vědy nepřijatelné myšlenky mohly těšit vážnosti stejně tak jako jejich nositelé. Chceme-li, aby naše pátrání bylo alespoň zčásti úspěšné, abychom došli k jistému pochopení, musíme na zkoumané jevy pohlížet optikou dané doby. V názorové shodě s T. S. Kuhnem, americkým filosofem a teoretikem vědy, můžeme říci, že v minulosti věda obsahovala poznatky a závěry, které jsou v dnešní době naprosto nemyslitelné a někdy až úsměvné.²²

Následně se proto zaměřím na pozici vědy, jež se více či méně vědomě podílela na formulaci hypotéz a teorií, které měly vliv na utváření nacistické ideologie a její postoj k duševně nemocným lidem. K tomu, aby mohly být nějaké myšlenky přijímány širokou veřejností jako obecně platné, musely být totiž nejprve formulovány a legitimizovány na úrovni osobností, jež je zaštiťovaly.

Vědu zkrátka v každé době „dělají“ lidé, vědci, vědecké společnosti. V každém učení, v každém přístupu, doktrínu nacionálního socialismu nevyjímaje, se promítá celá epocha vývoje myšlení, dlouhodobý proces, jehož součástí i tvůrci jsou myslitelé, vědci, vlivné osobnosti. Myšlenkové proudy, jak známo z minulosti, nejsou omezeny geografickými hranicemi.

²¹ Šimůnek, M., Národní eugenika – eugenický národ?, s. 77-78, in: Kostlán, A., Semináře a studie výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2002-2003, Výzkumné centrum pro dějiny vědy, Praha 2003

²² Kuhn, T., Struktura vědeckých revolucí, Praha, 1997

Jednalo se o dlouhodobý proces, do něhož byla zapojena velká část „velikánů“ napříč vědeckými obory a mezi nimiž docházelo i k mezinárodní spolupráci a vzájemnému sdílení poznatků. Musím ovšem zdůraznit, že vědcům a odborníkům z celého světa většinou nešlo o zrod nové ideologie a už vůbec ne o to posloužit jako nástroj politické moci. Zpravidla prostě jen provozovali, slovy T. Kuhna, normální vědu.

Věda na přelomu 19. a 20. století

19. století přineslo nejen průmyslovou revoluci charakterizovanou vynálezy a objevy, ale také zásadní změny ve strukturách společnosti a nové sociální problémy, které bylo nutné řešit. Věda a technika, zažívající doslova boom, přitahovala pozornost téměř celé společnosti pro své zdánlivě neomezené možnosti, široký záběr a potenciál skýtající naději na vyřešení toho, co se do té doby zdálo neřešitelné.

Věda vždy reagovala na výzvy doby, kterých přelom 19. a 20. století, v rámci probíhajících společenských změn, nabízel více než dost. Industrializace znamenala komplexní změnu zahrnující oblast práce, sociální, veřejnou, politickou i sféru soukromou. Lidé se ve velkém stěhovali do měst, pracovali ve velmi náročných podmínkách, bydleli v nevyhovujících prostorech, masově se rozšiřoval fenomén chudoby. Tento nový životní styl se musel nějakým způsobem projevit na zdravotním stavu obyvatelstva. Objevily se nové nemoci, jež s touto změnou přímo souvisely. To ve své práci potvrzuje i M. Šimůnek²³, když dává do souvislosti strukturální změny se zdravím obyvatelstva dané doby. Na toto vše věda reagovala prostředky, jež jí nabízel repertoár dosavadního poznání a současně tak, že hledala vlastní cesty a způsoby. Věda, chtěla-li zůstat vědou, musela být aktuální, schopna nalézat adekvátní odpovědi, reflektovat probíhající děje.

Postavení vědy v evropském prostředí se věnoval i filosof a sociolog E. Husserl: „Veškerý světový názor moderního člověka ve druhé polovině 19. století určovaly výhradně pozitivní vědy a jimi vyvolaná „prosperity“, jíž se moderní člověk nechal oslepit.“²⁴ Právě toto oslepení, fascinace nám umožňuje lépe pochopit pozici vědy a těch, kteří vědeckou obec reprezentovali.

²³ Šimůnek, M., Národní eugenika – eugenický národ?, in: Semináře a studie výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2002-2003, Výzkumné centrum pro dějiny vědy, Praha, 2003, s. 73

²⁴ Husserl, E., Krize evropských věd, Academia: Praha, 1996, s. 27

Společenské vědy opanoval Comtem inspirovaný pozitivismus. „Vědecká, objektivní pravda je výhradně zjišťováním toho, co je faktický svět, a to svět fyzický i duchovní....vědy uznávají za pravdivé jen to, co je takto objektivně zjistitelné...“²⁵

Věda v první řadě definuje předmět svého zkoumání a způsoby, jakými poznání dosahuje. Ve 20. století byl výchozím metodologickým směrem novopozitivismus, který z pozitivismu vycházel. Jeho podstatou bylo přesvědčení či snaha považovat za vědecké pouze takové poznání, jehož bylo dosaženo předem danými metodami, je ověřitelné, měřitelné. Důraz byl kladen na spolehlivost měření, respektive výsledků, věda byla koncipována jako exaktní, empirická. Poznání se ubíralo směrem objektivně poznatelných kategorií a odsouvalo do pozadí vlivy prostředí, výchovy, vnitřních psychických procesů, zkrátka jakési nadstavby živého biologického organismu. Příkladem může být behaviorismus v psychologii. V sociologii se obecně předpokládalo, že výzkumné metody s co nejpřesnějším měřením po vzoru přírodních věd povedou k tomu, jak uvádí H. Kubátová, že „zkoumání sociologie budou mít stejnou váhu jako výsledky fyziky. Společenský řád bude stejně málo objektem sporu jako řád přírodní.“²⁶

Charakteristická byla vzrůstající specializace věd, která se vyznačovala potřebou nově klasifikovat jak stávající tak nově vznikající obory, v podstatě nalézt základní stavební kámen všech vědních disciplín, aspekt, který tyto disciplíny propojuje a zřetelně je odděluje od spekulativního, laického. Vědecké disciplíny se štěpily a etablovaly se jako nové samostatné obory, které se ovšem v mnohém překrývaly.

Sociologie tak mohla zahrnout evoluci a biologické teorie do svého bádání a pokusit se vztáhnout je na společnost jako takovou. Významným představitelem evolucionismu byl sociolog H. Spencer²⁷, který v souladu s tímto trendem „vychází z analogie mezi organismem a společností, kterou považuje za druh složitého biologického organismu. Tento organismus se řídí biologickými zákony evoluce.“²⁸

Tento stručný nástin atmosféry vědeckého světa dané doby nám pomůže osvětlit, jak a proč byly některé myšlenkové proudy s to se prosadit jako vědecké a zásadním způsobem ovlivňovat dění ve světě.

²⁵ Husserl, E., Krize evropských věd, Academia: Praha, 1996, s. 28

²⁶ Kubátová, H., Znebejánek, F., Základy sociologie, Olomouc: Univerzita Palackého, 2008, s. 14

²⁷ Podrobněji o H. Spencerovi viz. Hanzl, D., Sociologie, VŠ Polytechnická: Jihlava, 2014

²⁸ Hanzl, D., Sociologie, VŠ Polytechnická: Jihlava, 2014, s. 15

Darwinova evoluční teorie

Základem Darwinovy teorie je princip přírodního výběru (někdy také přirozený výběr) což je proces selekce prováděné na základě schopnosti adaptace jedince na prostředí. V populaci jsou výhodné či příznivé genetické informace, znaky zachovávány čímž se zvyšuje šance na přežití i reprodukci a naopak nevýhodné genetické informace bývají potlačeny a princip pohlavního výběru, který je založen na tom, že daný jedinec je při rozmnožování svého druhu úspěšnější než jeho/její konkurence stejného pohlaví²⁹

Trochu zjednodušeně řečeno Darwin formuloval tezi, že člověk a ostatní živočichové mají stejný původ a k divergenci dochází až s postupným vývojem adaptací na prostředí, přičemž boj o přežití, v němž vítězí ti nejsilnější a nejschopnější jedinci, kteří prostřednictvím těchto kvalit dosahují lepších reprodukčních výsledků a tím zajistí přežití svého druhu, je nevyhnutelný.

Rozvoj poznání v oblasti mnoha věd (biologie, medicína, antropologie, historie...) přinesl otázky po vlivu genetických předpokladů člověka a také, ovlivněn Darwinovým přirozeným výběrem, po řádu světa, v němž právě věda vstoupila do tohoto procesu a významným způsobem narušila princip přirozeného výběru, který slabé jedince, jenž by v boji o přežití neobstáli, zařazoval do aktivní účasti na běhu tohoto světa. Další otázka byla, zda se zásluhou vědy a lékařské péče nevzdalujeme přírodním zákonům a jako lidstvo neodporujeme přirozenosti samé. Sociální darwinismus a jeho příznivci podporovali obnovu rovnovážného stavu přírody, který si sama nastavila.

Darwin na několika místech (*O původu člověka*, 2006) zdůrazňuje, že s postupným vývojem a především vlivem života ve společenství, se u člověka vyvinul smysl pro morálku, jenž ho odlišuje od ostatních živočichů a „...že společenský instinkt, prvotní princip morálního založení člověka, spolu s aktivně působícími intelektuálními schopnostmi a důsledky zvyku, přirozeně vede k zlatému pravidlu: Nečiň bližnímu svému nic, co nechceš, aby on činil tobě! – a to je základ morálky.“³⁰

Je pravdou, že význam dědičnosti přeceňuje a spatřuje její vliv i tam, kde to při dnešním stavu poznání nedává smysl, nicméně Darwin nikde nehovoří o ospravedlnění

²⁹Podrobněji viz Darwin, Ch., *O původu člověka*, Academia: Praha, 2006

³⁰Darwin, Ch., *O původu člověka*, Academia: Praha, 2006, s. 147 (o morálce člověka také s. 145)

vraždy, právě naopak, tvrdí „...nezištná láska ke všemu živému, která je tou nejušlechtlejší vlastností člověka...“³¹

Na pozadí často se vyskytujícího názoru, a to jak v odborném prostředí (viz J. Horník³² a má polemika s tímto autorem v 1. kapitole) a obzvláště v prostředí laickém, který staví Darwinovy teze do přední linie nacistické ideologie jako její legitimizující princip a považuje evoluční teorii za naprosto zásadní při formulaci Hitlerova světónázoru, pokládám za nezbytné uvádět zde Darwinovy citace v plném znění. Tento obecně zjednodušující pohled nebere v potaz rozšíření těchto myšlenek v nebývalém rozsahu daleko za hranice Německa, ani historický i sociologický či historicko-sociologický pohled na vznik a následné prosazení ideologie jako dlouhodobého procesu, jako sociální komplexní změnu společnosti, ignorují Darwinův důraz na ušlechtilé lidské vlastnosti, kterými je lidstvo obdařeno. Darwinovy poznámky o morálce a lásce k bližnímu nejsou ojedinělé, je tedy více než pravděpodobné, že těmto vlastnostem přikládal velký význam, jak v rámci své teorie, tak i své životní filosofie.

Morálka, soucit a láska je důsledkem dlouhého vývoje lidstva jako jednotlivých společností, je to známka kultivovanosti a civilizovanosti „...my, civilizovaní lidé, děláme vše pro to, abychom snížili úmrtnost; stavíme ústavy pro slabomyslné, tělesně postižené a nemocné, zavádíme zákony na ochranu chudých a naši lékaři vynakládají veškerý svůj um, aby udrželi každý život tak dlouho, jak je to jen možné....a žádný chovatel domácích zvířat nebude pochybovat o tom, že to musí lidské rase velice škodit...Sotva se najde někdo tak nerozumný, kdo by pokračoval v chovu právě těch nejhorších jedinců, nejde-li ovšem o lidi“ a dále „...kdybychom úmyslně zanedbávali slabé a nemocné, docílili bychom tím nějaké budoucí výhody pouze za cenu nesmírného zla v přítomnosti. Musíme proto snášet zajisté zlé důsledky toho, že slabí jedinci přežívají a rozmnožují se; avšak takové rozmnožování je omezováno alespoň tím, že slabší a méněcenní jedinci se neženou a nevdávají v takové míře jako lidé zdraví. Toto omezení by se mohlo ještě více upevnit, kdyby lidé tělesně i duševně slabí upustili od sňatků docela, i když v něco takového lze spíše jen doufat, než to očekávat.“³³

Darwin tedy jistá omezení shledává jako žádoucí, nicméně neočekává, že by tato omezení byla skutečně realizována v praxi. Obecně lze říci, že péče o takové lidi je přímo úměrná míře civilizovanosti či vývoje dané společnosti. Kromě toho Darwin zdůrazňuje, že

³¹ Darwin, Ch., O původu člověka, Academia: Praha, 2006, s. 147

³² Horník, J., Proč holocaust, Hitlerova vědecká mesianistická vražda, Rybka Publishers: Praha, 2009

³³ Darwin, Ch., O původu člověka, Academia: Praha, 2006 s. 156-157

„soucitu se nemůžeme vzdát ani tehdy, nabádá-li nás k tomu neúprosný rozum, aniž bychom v sobě nezničili nejušlechtilejší rys své povahy.“³⁴

Sociální darwinisté, jak již sám název napovídá, vycházejí z Darwina a bez diskuse bychom v knihách *O původu člověka* i *O původu druhů* našli mnoho shodných tvrzení a je evidentní, že bez evoluční teorie a jejích biologických principů, by se tento směr měl stěží o co opřít. Přesto by jeho teorie nebyla ničím jiným, než pouhým výstřelkem, pokud by neměla alespoň nějakou podporu akademiků. Byli to lidé, vědci, kteří se zasadili o její včlenění do vědeckých pozatků. Vášnivé debaty o její platnosti se mohly vést pouze za předpokladu, že někdo v její platnost věřil. „Asimilace nové teorie vyžaduje přestavbu dosavadních teorií a přehodnocení dosavadních skutečností, vyžaduje vnitřní revoluční proces, jenž je zřídka dokončen jedním člověkem a nikdy ne přes noc.“³⁵

Přestože je velmi pravděpodobné, že by s touto teorií přišel dříve či později někdo jiný³⁶, proces akceptace by zřejmě probíhal stejně, se stejnými pravidly a nutností podpory odborné veřejnosti. Vědecké společenství je stejně konkurenční jako kterékoli jiné. Soupeření mezi skupinami zastávající určité paradigma, hájící své postavení čas od času vedou ke svržení starého v zájmu nového, k integraci toho, co nelze již dále opomíjet. Vědci učinili tuto teorii obecnou daností, poskytli jí potenciál k dalšímu rozvoji a její praxi jako aplikované vědy. Tím však nechci říci, že vědci, kteří s Darwinem souhlasili, nějakým způsobem pochybili, byla to zkrátka teorie, kterou tehdy nikdo přesvědčivě nevyvrátil, zdála se odpovídat potřebám doby.

Eugenika

Eugenika neboli eugenická věda je pojem úzce spjatý se jménem anglického vědce Francise Galtona³⁷ (1822-1911), jež je považován za jejího zakladatele. V jeho práci je v mnoha ohledech patrný vliv a inspirace slavným bratrancem Ch. Darwinem.

³⁴ Darwin, Ch., *O původu člověka*, Academia: Praha, 2006, s. 157

³⁵ Kuhn, T., *Struktura vědeckých revolucí*, Praha, 1997, s. 20

³⁶ A. R. Wallace, britský badatel, dospěl nezávisle na Darwinovi k závěru, že evoluce probíhá přírodním výběrem. Viz. *My life*, Cambridge University Press, 2011

³⁷ Odborné publikace uvádí, že to byl rok 1883, kdy Galton ustavil eugeniku vědou a současně jí takto pojmenoval. Např. Šimůnek, M., *Národní eugenika – eugenický národ?*, in: *Semináře a studie výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2002-2003*, Výzkumné centrum pro dějiny vědy, Praha, 2003, s. 72

Eugenika byla jen jinou dimenzí medicíny, se zájmem o genetické procesy a dědičnost obecně. Ve středu zájmu nově vzniklého oboru byl duševně i fyzicky zdravý člověk, respektive vize člověka, biologického organismu s cílem rozšířit v populaci co možná nejvíce kladně hodnocené a pro společnost přínosné genetické znaky a současně ty negativní eliminovat. Pejorativní nádech získal tento medicínský obor právě pozdějším spojením s nacistickou ideologií a snahou o vyšlechtění „nového, lepšího“ člověka. Přesto, jak uvádí i M. Šimůnek, nelze eugeniku interpretovat pouze s ohledem na události první poloviny 20. století spojené s nacismem. V dané době se jednalo o expertní vědu interdisciplinární povahy, která zaujímala významné místo v odborném diskurzu všech nebo téměř všech vyspělých států. Propojení genetiky a její integrace do sociální oblasti vedlo k mnohým změnám ve vnímání veřejného zdraví.³⁸

Dle současné definice můžeme eugeniku chápat jako obor, jehož primárním cílem bylo určitým způsobem zasahovat do genetiky lidského rodu a ovlivňovat ty aspekty, které mohly mít vliv na fyzický a duševní stav následujících generací.³⁹

Přestože úvahy o zlepšování lidského genofondu sahají hluboko do minulosti, jako určitá nutnost se vynořily koncem 19. století. Zásahu na tom měla uveřejněná Darwinova evoluční teorie s principem přirozeného výběru a následně práce F. Galtona⁴⁰, jež iniciovala rozvoj eugeniky jako vědy zabývající se lidským rodem a udržením či zlepšením jeho kvality.

Nelze však přisuzovat zásluhy za rozvoj jakékoli vědecké disciplíny pouze nějakému dílu a jeho autorům. Především musí ve společnosti panovat atmosféra, která prosazení konkrétních myšlenek umožní. Což znamená, že ve společnosti rezonuje určité téma jako nutnost, problém, jenž je třeba naléhavě řešit a skupiny, které mají možnosti aktivně dění v dané společnosti ovlivňovat, jsou tomu příznivě nakloněné.

Přelom 19. a 20. století se nesl v duchu industrializace a ekonomických změn. Strmě vzrůstal počet obyvatel, což se, vlivem urbanizace, projevovalo především ve městech.⁴¹ Sociální a zdravotní problémy tak dorůstaly rozměrů, které začaly být neúnosné. Obzvláště

³⁸ Šimůnek, M., Národní eugenika – eugenický národ?, in: Semináře a studie výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2002-2003, Výzkumné centrum pro dějiny vědy, Praha, 2003, s. 72

³⁹ Sociologická encyklopedie AV ČR, v. v. i., Dostupné na: <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Eugenika> [2019-05-13, 16:23]

⁴⁰ Především kniha Hereditary Genius An inquiry into Its Laws and Consequences, Macmillan and Co and New York, 1892

⁴¹ Podrobněji Stellner, F., a kol., Hospodářské dějiny (16. -20. století), VŠE Praha, 2006, s. 42

panovala obava ze skutečnosti, že se právě tyto vrstvy obyvatelstva, sociálně slabí a vyloučení, rozmnožují více a rychleji než majetnější, vyšší společenské kruhy.

Nemajetná avšak početná skupina obyvatelstva se tak ocitla ve středu mnohých diskuzí. Zvláště v ovzduší, kdy se všeobecně přijímal a dále vědecky rozvíjel názor, že sociální status včetně nahromadění dostatečného majetku je výsledkem předávaných schopností, tedy dědičnosti a postavení člověka na společenském žebříčku tak v podstatě závisí na jeho genetické výbavě. Stejně tak se věřilo v dědičné sklony k tuláctví, opilství, duševní i tělesné nemoci či postižení. Porodnost sociálně slabších, která převyšovala porodnost vyšších kruhů tak byla vnímána jako riziko degenerace celého lidského rodu.⁴²

Ve společnosti, jež zažívala nebývalý rozmach a pokrok, vzrůstající životní úroveň (i když ne pro každého), inovace všeho druhu, ve společnosti, v níž věda triumfovala nad přírodou i náboženstvím a jediná cesta vedla vpřed, znamenala, v kontextu doby, možná degenerace národa opravdové ohrožení.⁴³ Není tedy divu, že eugenika dosáhla takového rozmachu.

Společnost byla nucena hledat na nové problémy odpovědi, účinná řešení a nalézala je ve vědě. Fakta, se kterými přicházela eugenická věda, byla hojně podporována dobovými antropologickými, biologickými, sociologickými a statistickými studii, historické odůvodnění poskytl svým historickým a archeologickým bádáním, podle K. Tomáškové, mimo jinými také významný anglický egyptolog 19. a 20. století, W. M. F. Petrie.⁴⁴

Biologizujícímu přístupu se nevyhnula ani kriminalistika, jež se potýkala s nebývalým nárůstem zločinnosti, především ve větších městech. Italský lékař, biolog a kriminolog Cesare Lambroso (1836-1909) přišel s teorií vrozené zločinnosti, která se zakládala na předpokladu, že zločinné sklony a zločinnost obecně je vrozená, dědičná a lze ji identifikovat na základě určitých vnějších znaků jako např. tvar lebky apod. Tento přístup přesouval problematiku kriminality z oblasti sociální do oblasti biologické, medicínské, která ji měla řešit adekvátním způsobem, tedy vědeckými metodami, konkrétně vhodnými zásahy do genofondu člověka a

⁴² Vojtko, T., Eugenika (aneb) zneužití jednoho očekávání, In: Speciální pedagogika: časopis pro teorii a praxi speciální pedagogiky, Roč. 15, č. 3, 2005, s. 174

⁴³ Např. Tomášková, K., Odvrácená tvář otce egyptské archeologie William Matthew Flinders Petrie a eugenická věda, In: Pražské egyptologické studie, 2016, č. 16, s. 90, „S přelomem století se navíc mezi anglickými středními a vyššími vrstvami začaly stále více šířit obavy z degenerace anglického národa kvůli stále rostoucímu počtu (nejenom) městské chudiny, tedy těch, kteří byli mnohými považováni za ty nejhorší zástupce lidské rasy.“ (Paul – Moore 2010: 37-38; Challis 2013: 191-192)

⁴⁴ Tomášková, K., Odvrácená tvář otce egyptské archeologie William Matthew Flinders Petrie a eugenická věda, In: Pražské egyptologické studie, 2016, č. 16, s. 90

preventivními opatřeními, jež měla zamezit reprodukci lidí s predispozicemi ke společensky nevhodnému a nebezpečnému chování.⁴⁵

Bylo to opět vědecké společenství, které poskytlo legitimizaci tomuto směru, které ho formovalo a zformovalo do vědecky podložených faktů. Slovy J. Janka „...nejdříve musela v naší inteligenci zdomácnit evolucionistická myšlenka spolu s ideou podřízenosti „železným zákonům přírody“, aby se pak mohly prosadit ideje spatřující možnost napomoci přírodnímu výběru záměrnou manipulací.“⁴⁶

Dobová věda tímto způsobem vlastně definovala určité skupiny jako méněcenné. Opírajíc se o tzv. „nezvratné“ důkazy svého bádání, podložené vědci mnoha vědeckých disciplín, s velkým počtem podporovatelů a následovníků, stvořila koncept méněcennosti. „Nejednalo se přitom pouze o kategorizaci odvozenou od eugenické hodnotové škály, nýbrž současně o nárok na prevenci vycházející z biomedicínských oborů (genetika, pediatrie, psychiatrie)...Jednalo se přitom o trend, který byl imanentně přítomný reformním snahám a hnutím v mnoha evropských zemích a USA konce 19. a počátku 20. století...“⁴⁷

Eugenická věda spatřovala řešení ve vyřazení skupin s nevhodnou genetickou výbavou, která zahrnovala již zmíněné tuláctví, alkoholismus, uvolněné mravy, tělesné a duševní postižení atd. z reprodukčního procesu, přičemž „obecně lze říci, že duševní degenerace byla považována za horší jev nežli degenerace tělesná.“⁴⁸

Již od konce 19. století bylo v popředí zájmu, nejen tehdejší odborné veřejnosti, zkvalitňování lidského genofondu, vytvářely se teorie nového člověka a jeho vyšlechtění. Požadavek na uplatnění stávajících poznatků jako selekčního mechanismu zazníval z mnoha států Evropy i USA. Za eugenické velmoci tak byly kromě Německa považovány Spojené státy americké a Velká Británie, jež byly v zavádění zákonných norem a úprav nejúspěšnější.

J. Tauchen uvádí, že jako první přijal zákon o sterilizaci stát Indiana v roce 1907 a do roku 1933 mělo nějakou zákonnou normu 28 amerických států. V evropských zemích to bylo v roce 1929 Dánsko, v roce 1934 Švédsko společně s Norskem, v roce 1935 Finsko, o

⁴⁵ Kyncl, V., *Stroje na smrt*, Historický ústav AV ČR: Praha, 2014, s. 20

⁴⁶ Janko, J., *Na pomezí života společnosti*, in: *Lidé města*, revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace, č. 4, Institut základů vzdělanosti, 2004

⁴⁷ Šimůnek, M., *Debaty o zavedení tzv. eugenické sterilizace v Československu, 1933 – 1938*, in: *Speciální pedagogika*, 2012, roč. 22, č. 3, s. 224

⁴⁸ Šimůnek, M., *Národní eugenika – eugenický národ?*, in: *Semináře a studie výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2002-2003*, Výzkumné centrum pro dějiny vědy, Praha, 2003, s. 76

rok později Estonsko, Lotyšsko v roce 1937 a v roce 1938 Island.⁴⁹ Výjimkou ovšem nebyly Čechy v dobách monarchie ani samostatné Československo.

Vědci tak v rámci sociálních, hospodářských i politických podmínek, na základě teorií a hypotéz o biologické danosti a neměnnosti člověka a mnoha potvrzujících studií ze společenských i přírodních věd, vytvořili disciplínu založenou na hodnotě, kterou té které skupině přisuzovali. Přestože už v dané době vzbuzovala vzrušené debaty etická otázka tohoto přístupu, ujala se. Sociální a hospodářská situace mnoha států, které se vyrovnávaly s následky První světové války a dekolonizačními tendencemi tomuto trendu výrazě nahrávala. Stručně řečeno, vědci ochotni dalšími výzkumy podpořit stávající poznatky a společnost naladěná stejným směrem, se podíleli na negativně specifickém přístupu k lidem s duševní či jinou omezující nemocí.

Rasová hygiena

Rasová hygiena není koncept, na který by bylo možné nahlížet bez předchozího kontextu. Vznikala na základě celospolečenského vývoje a samozřejmě Darwinově teorii, jež byla některými transformována do podoby sociálního darwinismu, tedy z oblasti biologické do oblasti sociální. Eugenické hnutí, které bylo reakcí na vzrůstající obavy z degenerace lidského rodu, následně našlo živnou půdu v mnoha vyspělých státech.

Mnozí, jako např. A. Ploetz⁵⁰, kritizovali lékařskou péči o slabé jedince, jelikož, dle jejich názoru, uměle zasahovala do přirozeného výběru a tedy umožňovala přežít a rozmnožovat se i těm, kteří by jinak v životním boji neuspěli. Takováto péče, tvrdili, je prospěšná pro daného jedince, avšak škodí a ohrožuje rasu. Ploetz, který byl velkým zastáncem eugeniky, propagoval dobro celku (rasy, národa) na úkor jednotlivce. Pojem *Rassenhygiene* zavedl právě A. Ploetz.⁵¹ Eugenické snahy tak v Německu dostaly jen nový název.

⁴⁹ Tauchen, J., Nucená sterilizace ve třetí říši, Masarykova univerzita: Brno, s. 3 (cituje: Gütt, A., Rüdín, E., Tuttke, F., Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses vom 14. Juli 1933 nebst Ausführungsverordnungen, München: J. F. Lehmanns Verlag, 1936, s. 65)

⁵⁰ Německý lékař, biolog a eugenik, který prosazoval koncept rasové hygieny v Německu. V roce 1905 založil v Německu The German Society for Racial Hygiene. Později, v roce 1937, vstoupil do NSDAP.

⁵¹ Proctor, R., Rasová hygiena: Lékařství v době nacismu, Academia: Praha, 2009, s. 22

Bylo by ovšem mylné představovat si, že již na počátku 20. století byla rasová hygiena srovnatelná s tím, co si pod tímto pojmem představíme my, s v našich myslích hluboce zasutou vzpomínkou na hrůzy druhé světové války. „Rasoví hygienici se o „židovskou otázku“ nebo „odnordičtění“ (*Entnordung*) německého národa starali méně než o pokles porodnosti a rostoucí počet duševně nemocných osob ve státních ústavech.“⁵²

Přeneseme-li se na chvíli do minulosti, do doby rozmachu eugeniky a rasové hygieny, zjistíme, že společnost tzv. nepálily primárně otázky spojené s nízkou porodností obecně, avšak zvyšující se porodností „spodiny“, jež nekorespondovala s často skloňovanými pojmy jako pokrok, síla a výkonnost společnosti, státu. Tyto pojmy nemohli ztělesňovat ani naplňovat lidé nemocní, nevléčitelně nemocní, postižení, lidé na okraji atd. „Přinejmenším do poloviny 20. let se zabývala [rasová hygiena] více objevováním principů, na jejichž základě by se dalo zdokonalit lidstvo jako takové...“⁵³ Přechod od zdokonalování k selekci a nakonec k úplné likvidaci byl postupný a neobešel se bez námitek a odporu lidí, kteří zpočátku v rasové hygieně viděli řešení dobových problémů. V souladu se rčením „cesta do pekla je dlážděna dobrými úmysly.“

Ať již byly úmysly lidí podílejících se na zrodu rasy jako vědecké kategorie a konceptu méněcennosti jakékoli, vyvstává zde znovu úloha vědců jako stěžejní. A přestože existovalo velké množství těch, kteří s takovouto koncepcí nesouhlasili „...pozapomíná se přitom na jeden důležitý fakt, a sice že to byli především sami lékaři, kdo rasovou hygienu vytvořil. Celá řada významných institutů a kurzů na téma *Rassenhygiene* a *Rassenkunde* vznikla na německých univerzitách dlouho předtím, než se nacisté dostali k moci, a dá se říci, že v roce 1932 byla rasová hygiena obecně přijímanou součástí života lékařské obce.“⁵⁴

Věda se přitom neopírala jen o lékařské výzkumy a studie, ale také o nálezy antropologů, archeologů a mnohých dalších včetně historiků. Ti nacházeli podpůrné argumenty v dlouhém dějinném vývoji lidstva jako celku, v historii jednotlivých národů, v níž obzvláště koncept národa mohl být podkladem pro rasové teorie.

Způsob, jakým národ definujeme, logicky odráží identifikaci možného ohrožení, nepřítelů a zpětně se vrací ve volbě prostředků ochrany národa.

⁵² Proctor, R., *Rasová hygiena: Lékařství v době nacismu*, Academia: Praha, 2009, s. 28

⁵³ Tamtéž s. 28

⁵⁴ Tamtéž s. 46-47

Primárně bychom se tedy měli ptát, jak chápeme národ? Z čeho jeho existenci odvozujeme? V minulosti a pravděpodobně mnozí ještě dnes na tuto otázku odpoví, že z rasy. A to i přesto, že pojem rasa nelze považovat za objektivní kategorii, k čemuž přispěly i výzkumy moderní genetiky. Reklasifikaci a změny, ke kterým v oblasti výzkumu národa a rasy, došlo po druhé světové válce, zde zmiňovat nebudu.

Tehdejší doba byla nakloněna primordialistickému pojetí národa. Jak říká M. Hroch, toto pojetí ilustrovalo dobový pohled na historii odborné i laické veřejnosti. Po zhroucení starého feudálního řádu se zdálo, že vše je pomíjivé. K ukotvení člověka, respektive společnosti ve světě, univerzu, byla potřeba ustavit záchytný bod, něco trvalého, jistotu, ke které bylo možné lidskou existenci vztáhnout. Tímto bodem se stal národ jako něco odvěkého, jako hodnota lidského rodu definována krevním poutem.⁵⁵

Ve světle dnešního stavu poznání bychom mohli rozvést sáhodlouhou polemiku s tehdejším hlediskem, avšak z dobového pohledu se jednalo o neutuchající potřebu sebeidentifikace, o nutnost stát se součástí „velkého světa“, ustavit řád, v němž má bytí svůj smysl. V žádném případě se zde nesnažím analyzovat dobový diskurz, ani hodnotit motivy lidí natož historiků minulého a předminulého století, v podstatě jen říkám, že lidská touha někam patřit, být součástí něčeho, co přesahuje individuální existenci, co má svou trvalou (třeba i jen zdánlivě) hodnotu, je touha pochopitelná.

Podobně negativně vnímá národ jako spojení krve či rasy Emanuel Rádl, jenž tuto ideu odvozuje od německých filosofů a romantiků. Rádl toto pojetí nazývá organickým nebo také romantickým, které v podstatě koresponduje s přístupem evolucionistů odvozujících lidskou společnost, respektive národy, od živoucího organismu.⁵⁶

Tento Rádlův kritický postoj k rasově definovanému národu potvrzuje i J. Sokol.⁵⁷

Zaměříme-li se na biologické pojetí národa jako historické danosti, jež je nevyhnutelná, pak vyvstává eugenika, respektive rasová hygiena jako oprávněný prvek a nástroj pro jeho uchování. Degeneraci národa je tedy možné vnímat v určitém poměru k počtu lidí „nehodných“, jenž společnosti nejsou přínosem ve smyslu pokroku, disciplinace, pohybu

⁵⁵ Hroch, M., Pohledy na národ a nacionalismus, čítanka textů, Praha, 2003, s. 29

⁵⁶ Trapl, M., Sociologické pojetí národnostní problematiky u Emanuela Rádla, s. 335, in: Sociologický časopis, roč. 4, č. 3, 1968

⁵⁷ Sokol, J., Rádlovo pojetí národa, 2014, Dostupné na: <http://www.jansokol.cz/2014/03/radlovo-pojeti-naroda/> [2019-05-24, 10:41]

vpřed. Kvalitu národa vyjadřuje kvalita jejích členů, což zahrnuje zdraví jak tělesné tak duševní.

Postavení (nejen) duševně nemocných lidí je, zdá se, zakotveno i v dobovém diskurzu otázky národnostní, který je založen na konsensu početné vědecké obce.

Věda, národ a konsensus

Rasové teorie a eugenická opatření na ochranu národa nebyly geograficky omezené, v určitém rámci byly rozvíjeny v mnoha zemích světa, jak již bylo zmíněno výše. Za hlavní eugenické velmoci jsou však považovány převážně Spojené státy americké, Velká Británie a Německo.

Velká Británie byla kolébkou eugeniky, Ch. Darwin byl v tomto ohledu slavným rodákem ostrovního státu. Připomeneme-li si okolnosti a vlivy příhodné pro vznik rasově či biologicky laděných sociálních teorií a přístupů, tedy průmyslovou revoluci, s ní spojené procesy urbanizace a nové sociální rozvrstvení obyvatelstva, pak nás tato skutečnost příliš nepřekvapí. Británie byla také významnou koloniální mocností, přičemž kolonialismus byl, jak známo, postaven na konceptu nerovnosti lidských ras. J. Dolejší uvádí, že Británie byla jakýmsi propagátorem eugeniky, jejíž stoupenci zastávali názor, že selekce reprodukčních procesů určité skupiny obyvatel je jediným způsobem, jak si udržet postavení pokrokové velmoci a nenechat se předstihnout Německem.⁵⁸ Svou roli tak sehrála mimo jiné i rivalita mezi oběma státy, jež se projevila i na poli vědy, která poskytla úrodnou půdu pro eliminaci duševně nemocných lidí.

Mezi významné osobnosti podporující sociální darwinismus či eugenickou vědu v Británii patřil např. sociolog H. Spencer (1820-1903), psycholog Ch. E. Spearman (1863-1945), evoluční biolog a genetik R. A. Fischer (1890-1962), evoluční biolog a genetik J. B. S. Haldane (1892-1964), matematik, filosof a nositel Nobelovy ceny za literaturu B. A. W. Russell (1872-1970), politik A. Balfour (1848-1930) nebo sir Winston L. S. Churchill a mnoho dalších veřejně činných osob.

⁵⁸ Dolejší, Z., Eugenika aneb Lze zlepšit dědičný potenciál lidské populace?, s. 11, dostupné na: <https://is.muni.cz/el/1431/jaro2008/Bi6170/um/Eugenika.pdf> [2019-05-26, 22:28]

Německo se, alespoň v počátcích, kdy ještě úvahy o genetické ochraně rasy čili národa zůstávaly v teoretické rovině, od ostatních zemí příliš nelišilo. Sledovalo, stejně jako Británie, své koloniální zájmy a řešilo problémy spojené s procesy sociálních změn probíhajících v celém vyspělém světě v dlouhém 19. století. V textu jsem již několikrát zmínila to, co potvrzuje i R. Proctor, totiž že propagátoři rasové hygieny považovali genetiku a eugeniku za nástroj, mechanismus schopný adekvátně řešit sociální problémy.⁵⁹ Prvořadé byly snahy o obnovu narušeného společenského řádu, systému, který v nových podmínkách nefungoval. Návrat k jakémusi přirozenému běhu světa, jenž představoval morální normy, hodnoty a dobro v jeho vyšší metafyzické verzi, byl chápán ve světle „nových“ vědeckých poznatků, které poskytovaly ospravedlnění a legitimizaci řešení, jež byla postavena na obětování jednotlivce v zájmu celku, společnosti či národa. V rámci těchto úvah a tváří v tvář ohrožení, nebezpečí zničení národa měli být obětováni nejslabší členové. Jejich oběť ve světle vyšších cílů a principů se zdála samozřejmá a logická. Podobně asi došel ke svým závěrům Rodion Romanovič Raskolnikov, v románu F. M. Dostojevského *Zločin a trest*, když věřil, že „velký“ člověk na cestě za vyššími cíli za sebou může nechávat oběti.

Německu však nenáleží prvenství v uvedení teorie do praxe. V mnohém se inspirovalo Spojenými státy americkými. „Rasoví hygienici varovali před tím, co by se mohlo stát, kdyby nepřátelé Německa v rasové hygieně postupovali kupředu a Německo by za nimi zaostalo. Neměli na mysli jen sterilizaci: poukazovali také na americkou imigrační politiku, která byla nastavená tak, aby mohli přicházet jen „nejzdatnější“ jedinci a ti podřadní se vraceli zpět do Evropy, do země původu....V roce 1924 dr. Gustav Boeters, jeden z nejvytrvalejších zastánců sterilizace v Německu, obhajoval sterilizaci „duševně méněcenných“ osob následovně: „To, oč se my, rasoví hygienici, snažíme, není nikterak nové či neslýchané. V kulturním národě prvořadého významu – ve Spojených státech amerických- bylo to, o co usilujeme [tedy legislativa umožňující sterilizaci], zavedeno a vyzkoušeno již dávno. Je to tak jasné a prosté.“⁶⁰ Tento výrok dokládá, jak zdánlivě snadné a přirozené se toto řešení zdálo.

Obdiv ke Spojeným státům americkým jako velmoci v tomto oboru tak sehrál také důležitou roli. Rivalita mezi státy, stejně tak jako v období studené války, vedla mezi jednotlivými aktéry k motivaci k vyšším výkonům ve všech oblastech, vědeckou komunitu

⁵⁹ Proctor, R., *Rasová hygiena lékařství v době nacismu*, Academia: Praha, 2009, s. 31

⁶⁰ Proctor, R., *Rasová hygiena lékařství v době nacismu*, Academia: Praha, 2009, s. 110 (odkazuje na Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Rassenhygiene, říjen 1917; Boeters, G., Die Unfruchtbarmachung der geistiger Minderwertigen, Sachsische Staatszeitung 9.-11. Červenec 1923)

nevyjímaje, neboť i vědci pracují a tvoří v kulturním a sociálním kontextu své doby. Žádná lidská bytost neexistuje nezávisle na světě, který ji obklopuje, který ji utváří a je jí utvářen.

Změny, které v prostředí Západního světa probíhaly, formovaly kontext budoucího vývoje a v tomto ohledu nelze opomíjet vliv vědy. Ona formulovala teorie na jejichž základě se do praxe uváděly mechanismy s nedozírnými (nezamýšlenými?) důsledky. Pojmy jako rasa a národ, jejich pojetí, podléhalo vědeckému výkladu, který poskytl podklad i opodstatnění jejich aplikace na úrovni celého společenství.

Paradoxem a současně charakteristickým rysem popisovaného období byla tendence k jakémusi převrácení přístupů. To čemu dnes říkáme společenské či humanitní vědy, tehdy plně v souladu s pozitivismem, rezignovaly na svou úlohu a přejaly formu přírodních, exaktních věd. Právě toto převrácení mělo za následek redukci člověka a lidstva obecně na kategorie, které opomíjely ten rozměr lidského života, jenž definuje onen pojem „lidský“. Totiž to, co nás jako lidské bytosti sice začleňuje do světa přírody, ale zároveň nám umožňuje se vůči němu vymezovat, jednoduše řečeno utvářet svou identitu v proudu dějin, umístit člověka do tzv. metafyzická bytí, určit mu místo ve světě, na jehož stvoření se aktivně podílel.

Lze tedy předpokládat, že východiskem (jedním z mnoha) pro ideologii, která odsoudila duševně nemocné lidi k roli oběti, nejsou jednotlivé směry, teorie ani životní filosofie, ale paradigma úspěšně odolávající svému odmítnutí a diskurz přesahující pole vědy. A to bez ohledu na to, jak na tehdejší vědu nahlížíme dnes a bez ohledu na to, kolik odpůrců toto paradigma mělo. Aniž bychom podceňovali jejich zásluhy a snahy zvrátit běh věcí, vědecká revoluce (ve smyslu T. Kuhna) se tenkrát nekonala.

Německo mezi dvěma válkami

Období po první světové válce bylo obdobím složitým, v mnoha ohledech chaotickým. Tato válka, navzdory předpokladům o jejím rychlém a relativně snadném průběhu, zasáhla velkou část světa na několik let. Svým rozsahem se zcela vymykala předchozím válečným konfliktům. V rámci celkového vývoje a pokroku se stala válkou industrializovanou, čímž kladla nároky na odvětví, která se dříve s válkou, do takové míry nespojovala. Škody, které napáchala, byly do té doby nepředstavitelné a množství obětí, jak vojenských tak civilních, bylo skutečnou noční můrou. Pojem válka nabyl nových rozměrů. Avšak změna, jež sebou

přinesla, se netýkala pouze myslí lidí, kteří jen stěží mohli vzpomínku na prožité utrpení vytěsnit. Svět se změnil v mnoha ohledech. Svět se změnil.

Konec války s sebou přinesl zásadní proměnu geopolitických poměrů a přepsal hranice známých státních útvarů. Rozpadly se monarchistické mnohonárodnostní říše, Rakousko – Uherská a Osmanská, současně to znamenalo zánik carského Ruska i Německého císařství. Na scéně se objevily nástupnické národní státy, včetně Československa.

Evropa byla zdecimovaná a vyčerpaná. Stabilita světového hospodářství byla naprosto zničena stejně jako mezinárodní finanční systém. Zadluženost států, včetně vnitřní zadluženosti, jež se projevovala narůstající inflací, byla ohromná. Financování válečných aktivit bojující státy ponechaly budoucnosti ve formě úvěrů, které však pocházely z inflačních peněz. Nedostatek základních potravin (např. obilí) a některých dalších druhů zboží neúprosně zvyšoval ceny, čímž se pro běžné obyvatelstvo stávaly stále více nedostupnou komoditou. Posílení ekonomiky zaznamenaly především mimoevropské mocnosti. Vzhledem k tomu, že evropské státy nedokázaly pokrýt poptávku po určitých výrobcích, byly nuceny je dovážet z USA, jejichž ekonomika z tohoto stavu těžila a úspěšně vzrůstala. Během krátké doby se tak USA staly největším věřitelem, zatímco Německo největším dlužníkem.⁶¹

Poražené Německo se ocitlo v hospodářsky nelehké situaci, přičemž tu politickou bychom jen stěží nazvali stabilní. Poměry v poválečné Evropě se diskutovaly na mírové konferenci v Paříži, konkrétně ve Versailles roku 1919, které se zúčastnili zástupci vítězných mocností, poražení přizváni nebyli stejně jako Rusko, kde probíhala „bolševická revoluce“, což vyvolávalo obavy z možného šíření těchto západem odmítaných myšlenek. USA, Británie, Francie, Itálie a Japonsko měli rozhodující hlas, ostatní vítězné státy, včetně Československa, se vyjadřovaly pouze k tomu, co se jich přímo dotýkalo.⁶²

Výsledek mírové konference byl pro poražené Německo velmi tvrdý, přestože na tomto postupu zpočátku nepanovala shoda. Zasadila se o to především Francie, jejíž představitelé trvali na opatřeních, která do budoucna Německo oslabí, ekonomicky, finančně i územně do takové míry, že vyloučí opakování tak rozsáhlého konfliktu. Naproti tomu se Británie obávala možné hegemonie Francie v Evropě, proto navrhovala postup mírnější, v čemž byla zcela podporována USA. Nerozhodovalo se zde tedy jen v kontextu skončené války, ale také v kontextu rozvržení sil souvisejících se vzájemnými vztahy a soupeřením

⁶¹ Stellner, F., a kol., *Hospodářské dějiny (16. -20. století)*, VŠE Praha, 2006

⁶² Klímeček, A., *Jak se dělal mír roku 1919*, Melantrich: Praha, 1989

z minulosti. Tvrdý postup byl spojen s rizikem prohloubení krize v Německu, která by mohla být úrodnou půdou pro revoluci a poskytla by tak prostor bolševickému režimu, jak trefně poznamenává např. Z. Veselý.⁶³

Na pozadí mocenských her, snah o zachování míru, uspořádání „nové Evropy“ a především eliminace možných budoucích konfliktů s ohledem na prožité trauma, se vítězné mocnosti shodly na podmínkách, jež popisuje např. Z. Veselý (podrobněji rozepisuje J. M. Keynes).⁶⁴ Německo postoupilo Francii Alsasko-Lotrinsko, jež bylo významnou průmyslovou oblastí, Belgii Eupen-Malmédy, Polsku část Pomořan, Poznaňsko a Západní Prusko, Československu Hlučínsko, hranice dalších oblastí měly být určeny plebiscitem. Gdaňsk jako svobodné město mělo současně se Sárskem (po dobu 15 let) podléhat správě Společnosti národů. Německu bylo dále zakázáno spojení s Rakouskem. Levý břeh Rýna mělo na 15 let obsadit vojsko Dohody, pravý břeh v délce 50 kilometrů měl být demilitarizován, dále bylo rozhodnuto o zrušení německého generálního štábu a armáda měla být demobilizována, odevzdat svou výzbroj, její početní stav se měl zredukovat na 100 tisíc vojáků pozemního vojska, 15 tisíc vojáků námořní flotily. Současně byl definován zákaz všeobecné branné povinnosti, výroby a vlastnictví těžkých zbraní, letadel, ponorek, omezení lodní tonáže, přičemž část obchodního loďstva měla přejít do vlastnictví vítězů. Samozřejmostí bylo uznání nově zformovaných států a jejich hranic. Německo smlouvou také přišlo o všechny své kolonie a mělo přijmout (se svými spojenci) odpovědnost za válečné škody a utrpení. O výši reparací měla rozhodnout Reparační komise později.

Důležitým aspektem této dohody byla skutečnost, že se její podmínky těžce dotýkaly i běžných německých občanů. Smlouva upravovala jejich právní postavení v bývalých koloniích i na postoupených územích v Evropě, a dokonce i možnosti vyvlastnění jejich majetku.⁶⁵

Výsledek Pařížské mírové konference byl pro Němce vskutku tvrdý, ale jak poznamenává M. Burleigh⁶⁶, tato smlouva nesrazila poraženou zemi na kolena, v dlouhodobém horizontu jí neupírala status velmoci a zmiňovaná tvrdost byla relativní

⁶³ Veselý, Z., Dějiny mezinárodních vztahů, Vydavatelství Aleš Čeněk: Plzeň, 2010

⁶⁴ Veselý, Z., Dějiny mezinárodních vztahů, Vydavatelství Aleš Čeněk: Plzeň, 2010

Keynes, J., M., Ekonomické důsledky míru, CDK, 2004

⁶⁵ Keynes, J., M., Ekonomické důsledky míru, CDK, 2004, s. 46, (Keynes se zde odvolává na články 121 a 297 (b), které říkají, že uplatnění tohoto práva zcela závisí nikoli na reparační komisi, ale na mocnosti, které byly tyto državy v rámci smlouvy postoupeny.)

⁶⁶ Burleigh, M., Třetí říše Nové dějiny, Argo, 2008

v porovnání s dohodami, jež byly uzavřeny s Rakouskem, Uherskem a Tureckem. A je více než spekulativní s připomínkou Brestlitevské dohody, kterou si Německé císařství vynutilo na bolševické vládě Ruska roku 1918⁶⁷.

Německo po podpisu

Německo, respektive Výmarská republika⁶⁸ podepsala Versailleskou smlouvu s velkou nevolí. Podle M. Burleigha byly podmínky přímo „zuřivě odsuzovány“⁶⁹, K. Krieger hovoří o šoku a odmítání přiznat si porážku, podotýká, že v dobovém tisku se objevoval termín „rána dýkou“⁷⁰, Z. Veselý, ve shodě s uvedenými autory uvádí, že obsah mírové smlouvy vyvolal v Německu silný odpor, tehdejší kancléř P. Scheidemann odmítl podepsat a poté celá jeho vláda podala demisi.⁷¹

Nicméně, jak známo, k podpisu nakonec došlo. Nemá, myslím, smysl zabývat se příliš otázkou, zda byly podmínky uložené Německu touto smlouvou přehnané a nereálné. Někteří odborníci, včetně J. M. Keynesa (2004) se domnívali, že tomu tak bylo a považovali to za jednu z příčin událostí následujících, které ve výsledku vedly k druhé světové válce. Pouze částečně s ním souhlasí F. Stellner (2006), jenž vnímá hospodářské důsledky vymáhání ustanovení mírové dohody jako faktor, který nástup nacistického hnutí v Německu usnadnil.

Německo bylo trestáno a bylo trestáno oprávněně. Jiná otázka je, jestli představitelé států, kteří se na znění dohody podíleli, měli na zřeteli budoucí vývoj propojených ekonomik, vizi obnovení Evropy a její společné fungování. Respektive otázka zní, zda pohled do budoucnosti nezastínil názor, že trest je nejlepší prevence. Těžko soudit, svět se stále ještě z válečných hrůz neotřepal, v duši každého člověka byla nezhojitelná jizva, v mysli strach a zásadní myšlenka, zabránit možnému opakování něčeho podobného za každou cenu. Pochopitelné.

⁶⁷ Rusko přišlo touto dohodou o více než 1 milion km² s přibližně 60 miliony obyvatel, dále o přibližně 75% ocelářského a železářského průmyslu. Podrobněji např. Krieger, K., F., Müller, H., Volrath, H., Dějiny Německa, Nakladatelství Lidové noviny, 2004

⁶⁸ Tímto názvem se označovala Německá říše (což byl i nadále oficiální název) po pádu monarchie roku 1918. Název je odvozen od města Výmaru, kde byla počátkem roku 1919 podepsána nová demokratická ústava.

⁶⁹ Burleigh, M., Třetí říše Nové dějiny, Argo, 2008, s. 47

⁷⁰ Krieger, K., F., Müller, H., Volrath, H., Dějiny Německa, Nakladatelství Lidové noviny, 2004, s. 240

⁷¹ Veselý, Z., Dějiny mezinárodních vztahů, Vydavatelství Aleš Čeněk: Plzeň, 2010, s. 215

Možné ústupky však blokoval přístup samotného Německa. Protinávry, které předkládali jeho představitelé, nerefletovaly míru provinění a atmosféra, která v poražené zemi vládla, byla definována spíše zklamáním z porážky, pocitem ponížení a zrady. Výmarská republika, říká R. Vinen, byla ztělesněním a věčnou připomínkou porážky, mezi obyvatelstvem a vlastně i elitou nedošlo ke ztotožnění se, ke vzniku společné identity s tímto novým útvarem.⁷² Výmarská republika nevznikla z vnitřních potřeb, nebyla výsledkem procesu sociální změny proklamované samotným Německem, ale z potřeb vnějších jako, svým způsobem, další ústupek německého národa, který neměl jinou alternativu.

Ekonomické, územní, politické a finanční důsledky války nebyly tím jediným, s čím se Německo (a samozřejmě celá Evropa) muselo vypořádávat. Byly tu praktické důsledky každodenního života, jež pociťovala většina obyvatelstva.

Ve válce padlo mnoho mužů produktivního věku, mnoho bylo zraněno a zmrzačeno. Sociální důsledky války tak, podle F. Stellnera (2006), zahrnovaly větší míru sociální mobility, zaměstnanost žen, silnější pozici odborů, vyšší zdanění, rozšíření volebního práva částečně i pro ženy a obecně zvyšující zásahy státu do oblasti ekonomiky. Mnohé země, včetně Německa, se potýkaly s hyperinflací, F. Stellner (2006) uvádí, že ve zmiňovaném Německu stouply ceny ve srovnání s obdobím před válkou, o bilion násobek. Chaos a hospodářský kolaps způsobený znehodnocením měn se podařilo zvládnout zavedením nových měn, daňovými reformami, mezinárodními půjčkami a revizí reparačních povinností, tzv. Dawesův plán. Obecně panuje názor, s nímž souhlasí S. Haffner⁷³, totiž, že německá vláda vzrůstající inflaci neřešila úmyslně, s cílem stát se neschopnou placení a reparací se tak vyhnout. Tato skutečnost mnohé vypovídá o ochotě, respektive neochotě přijmout zodpovědnost a vinu, o chybějící sebereflexi v obecném smyslu a ve stejném smyslu o definici sebe sama v rámci dějinné kontinuity.

Těmto aspektům poválečného vývoje se však podrobněji věnovat nechci. Zaměřím se na ty stránky poválečného vývoje, jež mohou mít souvislost s duševně nemocnými lidmi, na to, co ovlivňovalo postoje veřejnosti, na jejich postavení ve společnosti, která čelila mnohým problémům a vlastně i sama sobě.

Množství válečných veteránů a bývalých vojáků, jejichž počet se navyšoval vzhledem k povinnosti vyplývající z mírových smluv drasticky omezit početní stav armády, bylo

⁷² Vinen, R., Evropa dvacátého století, Vyšehrad, 2007

⁷³ Haffner, S., Od Bismarcka k Hitlerovi Pohled zpět, Votobia: Olomouc, 1995

nepřehlédnutelné. Mnoho zmrzačených a válkou postižených lidí se potulovalo po ulicích, často v postavení žebráků, jimž jejich zmrzačení ztěžovalo či znemožňovalo zapojit se do pracovního procesu. Stali se součástí každodenního života, všem na očích. Nejen jako připomínka porážky, pohany celého národa, ale také jako skupina, která se na obnově země nijak nepodílí, není přínosem, spíše naopak, vyžadují lékařskou péči, sociální pomoc. A to v době, kdy se financí nedostávalo a bídou a hladem trpěli i ti produktivní.

Situace se dále zhoršila hospodářskou krizí roku 1929, která se pro Německo stala zničující. Nezaměstnanost rapidně stoupala, ekonomika se hroutila, sociální problémy narůstaly do ohromných rozměrů a to vše v politicky velmi nestabilním prostředí. Německo žilo v jakémsi rozporu mezi heroizovanou minulostí, snem o velké říši a skutečností. Vnitropolitická situace byla velmi složitá, o čemž svědčí i skutečnost, kterou uvádí M. Burleigh⁷⁴, totiž že jen mezi lety 1919-1933 se v Německu vystříдалo dvacet vlád.

Na celkovou situaci Německa v období hospodářské krize lze opět nahlížet optikou reparací, kterých se Německo chtělo zbavit, S. Haffner (1995) tvrdí, že politická reprezentace dané doby úmyslně vyostřila ekonomický úpadek, respektive cíleně směřovala ke kolapsu. V otázce reparací dosáhla úspěchu, ovšem další otázka zní, za jakou cenu v blízké budoucnosti.

Oblast politické a hospodářské analýzy přenechám jiným. Přestože je to nedílnou součástí období, kterému se věnuji, bylo by to při množství publikací pověstným nošením dříví do lesa. Přes složitost dané problematiky bych se tak odchýlila od původního záměru, kterým je primárně vyloučení postižených lidí z veřejného života až k jejich systematické likvidaci. Základní myšlenky popsané v této části mají význam kontextuální, neboť to, co se událo, bylo komplexní proměnou společnosti, především myšlení lidí.

Kdo je pravý Němec?

Název této části může působit poněkud zavádějícím dojmem a vyvolat polemiku, zda existuje kategorie „pravého Němce“ stejně tak jako příslušníka jakéhokoli jiného národa. Ve skutečnosti touto kapitolou odkazuji na formování národní identity, která byla důležitou součástí světa a doby, v níž vznikaly národní státy, jejichž podstatu tvořila potřeba

⁷⁴ Burleigh, M., Třetí říše Nové dějiny, Argo, 2008

sebeidentifikace, ukotvení v dějinném, historickém kontextu, hledání pozitivních rámců pro legitimizaci samotné existence národů a jejich definice sebe sama ve smyslu vymezení kategorií „my“ a „oni“.

Toto vymezení je zcela zásadní pro život jednotlivce stejně jako skupiny jakéhokoli rozsahu, tedy i národa. Poskytuje nám možnost definovat, kým jsme prostřednictvím toho čím, nebo kým nejsme a současně nám to umožňuje organizovat svět kolem nás. Lidi, věci, sociální jevy třídit do rozličných kategorií, které nám dávají smysl, jsou tak pro nás srozumitelnější. Identita lidského jedince se vytváří na základě této kategorizace, je stěžejní pro uvědomělou existenci „já“ v kontrastu s „ty“ a logicky tedy i v pojmech „my“ a „oni“.

V konfliktních situacích je toto třídění více než patrné a děje se často skrze binární opozice (hodný/zlý, civilizovaný/barbarský). Není přitom vůbec důležité, zda je konflikt a s ním spojený protivník, nepřítel skutečný nebo je uměle vytvořen k prosazení určitého záměru. Jen podotýkám, že tento záměr nemusí být nutně spojen s nějakou nekalostí, v běžném životě tento konstrukt nepřítelů užívají např. rodiče, když varují své děti, aby nenastupovaly do auta k cizím lidem, nebraly si od nich sladkosti atd., přičemž každý, kdo dá dítěti sladkost, samozřejmě není nebezpečný násilník.

Sociální skupiny včetně národů jsou konstruovány fyzicky, tedy svou existencí, počtem členů či občanů a neméně důležitou nadstavbou, která každou skupinu definuje, vymezuje a drží ji pohromadě. To jsou sdílené obecně přijímané hodnoty, vědomí sounáležitosti, jakási metafyzická nadosobní hodnota a symboly, jež prezentují podstatu dané skupiny. Problematiku formování národního uvědomění podrobně popisuje např. M. Hroch.⁷⁵

Každá skupina má svá specifika, jež ji charakterizují, jsou pro ni příznačná, činí ji tím, čím je ať již pro členy samotné nebo pohledem zvenčí. Jak říká B. Luckmann, člověk se nerodí jako člen konkrétní společnosti, stává se jím. Pro toto „stávání se“ je klíčový proces internalizace, což zjednodušeně znamená, že člověk chápe interpretace událostí jako události, jež mají určitý význam, přičemž subjektivní procesy druhého přijímá subjektivně za své, tedy chápu svět druhého a tento svět je i mým světem. Luckmann ovšem podotýká, že toto přijetí nemusí znamenat, že druhému člověku rozumím správně. Členem společnosti se člověk stává dosažením určitého stupně internalizace.⁷⁶

⁷⁵ M. Hroch, *Národy nejsou dílem náhody*, SLON: Praha, 2009

⁷⁶ Luckmann, B., *Sociologická konstrukce reality*, CDK 1999

Vrátím-li se zpět ke svému tématu, pak si v této části pokládám otázku, co je, respektive bylo, symbolem Německa dané doby?

Neúprosný rozum

Na konci 19. a počátkem 20. století bylo Německo zemí mnoha myšlenkových a kulturních proudů, které byly ochotně přijímány za jeho hranicemi jako následováníhodné. Jeho intelektuální vliv na zbytek světa spočíval především v materiálním pokroku, rozmachu a věhlasu vědy reprezentovaných mnohými uznávanými mysliteli i umělci (např. Hegel, Schmoller, Sombart, Mannheim, Heidegger a mnozí další).⁷⁷

V ovzduší vlády lidského rozumu, jež překračoval svá dosavadní omezení a současně kultury, kterou by antropologové označili za kulturu vysokou, se ustavilo něco, co by se dalo nazvat „německým duchem“, reprezentovaným filosofickými pracemi a idejemi v původním slova smyslu. Tento duch byl triumfem rozumu a pokroku, vítězstvím člověka nad pudovou bytostí v něm.

Pokud tedy vezmeme intelektuální prostředí a kulturní vyspělost jako jedno ze specifík a symbolů německého národa, pak nám zůstane skupina duševně nemocných izolována a jaksí nedefinovatelná v tomto širším rámci. Odhlédneme-li od současných poznatků, především, psychiatrické vědy, musíme připustit, že tito lidé ideje nejenže neprodukovali, ale neměli, pohledem tehdejší společnosti, schopnosti je konzumovat. Jak mohli do společnosti definované rozumem zapadnout lidé, jež rozumu tzv. pozbyli, jimž se rozumu nedostávalo? Jak mohli být představiteli svého společenství považováni za plnohodnotné součásti celého soukolí?

Duševní nemoci a poruchy byly často chápány v konceptu prvotního hříchu, byly trestem, který pocházel od vyšší moci. Léčení těchto lidí, dá-li se to tak nazvat a dělo-li se vůbec (chyběly znalosti i prostředky), spočívalo často ve filosofické, morální rovině, ve fyzické práci a mnohdy absurdních a krutých procedurách.

Koncept blázna prošel dlouhým vývojem, detailně ho shrnuje ve svém díle M. Foucault, který zmiňuje (jako např. i M. Černoušek) „lod' bláznů“, což byla praktika německých zemí (pravděpodobně však Němci převzatá z dávné historie a praktikována i

⁷⁷ Hayek, F., Cesta do otroctví, Barrister & Principal, 2004

v dalších zemích), kdy byli blázni a šíleni naloděni na loď a necháni napospas svému osudu a moři. Nebo také pouze odklizeni na venkov skryti zraku ctihodných městských občanů, aby se bezcílně potulovali světem.⁷⁸

Duševně nemocní byli vyděleni ze společnosti, pokud použijeme sousloví „na okraji společnosti“, pak jen proto, že nebyli vyděleni z lidského společenství jako takového, stále to byly lidské bytosti, součásti lidstva v jeho teologickém, širším respektive hlubším významu.

Požadavek rozumu, pokroku, vědy a racionality nemohl přijmout „blázny“ a „šílence“, kteří se vymykali zavedenému společenskému řádu, žili jakoby mimo něj, narušovali ho. Nebylo možné tyto lidi někam zařadit, ale stejně tak nebylo možné je zcela vyčlenit. Byli tu, existovali, to byl holý fakt. Ale měli svůj vlastní svět, do něhož nebylo snadné proniknout, na tuto exkurzi jsme se mohli vydat až s Freudem, který dle M. Foucaulta, v lékařském prostředí znovu nastolil tolik důležitý dialog s ne-rozumem.⁷⁹

Musíme si uvědomit, že psychologie, psychiatrie je poměrně mladá věda, která se stejně jako jiné, musela teprve vyvinout a rozvinout, musela objevit účinné metody terapie. Než se toto stalo, pracovali lékaři s poznatky poplatnými době, které se rozum dnešního moderního člověka zdráhá pochopit.

Stejně tak existovalo úskalí diagnostiky. Byl „šílenec“ každý, kdo se bouřil proti zavedenému řádu, kdo nechtěl přijmout jemu předem stanovenou roli? Je pochopitelné, že v rámci integrity celé společnosti bylo nutné zaujmout postoj k lidem, kteří byli nebezpeční sobě nebo svému okolí avšak toto nebezpečné chování je také nutné chápat v kontextu doby. Foucault (1993) poznamenává, že do kategorie bláznů spadali i lidé rozmařilí, kteří nectili zákony morálky a cti. Zde se vracíme k racionalitě a kultuře, které rámce hodnotových systémů stanovovaly a definovaly. „Kulturní národ“ a vlastně jakékoli lidské společenství stojí na určitém normativním chování, na definici toho, co je ještě přijatelné a co již nikoli. Z tohoto pohledu hraje představa člověka každé doby důležitou roli a je nutné říci, že každá doba měla svou představu o člověku jako nositeli hodnot a ideálů. Z toho vyplývala i společenská reakce na ty, kteří tyto požadavky nespĺňovali.

Jak říká M. Černoušek: „společenská reakce na projevy pomatenosti, lunatismu, šílenství, nerozumu spočívá v tom, že příslušná instituce rozhodne a udělí příslušnou nálepku

⁷⁸ Foucault, M., Dějiny šílenství, Gallimard, 1993

Černoušek, M., Šílenství v zrcadle dějin, Grada Avicenum: Praha, 1994

⁷⁹ Foucault, M., Dějiny šílenství, Gallimard, 1993

duševní nemoci, čímž rozhodne o tom, kdo duševně nemocný je a kdo není...Společnost rozhoduje...Jedno jediné slovo často rozhoduje o diagnostickém závěru, čímž se také naplňuje sociální osud dotyčného.“⁸⁰

Právě tento sociální osud dotyčných byl naplněn v okamžiku definice národa jako kulturního společenství reprezentovaného pokrokovým rozumem a pozdější definicí národa biologického v kombinaci s evoluční teorií, v níž se koncept „blázna“ rozplynul v konceptu „méněcennosti“, jejíž nedílnou součástí se stal.

Ideologie

„Nic přece není vyřešeno, žádný konflikt odstraněn, ono niterné nebylo zasuto jako pouhá vzpomínka. Co se stalo, stalo se. Ale že se to stalo, nelze jen tak snadno přijmout. Protestuji: proti vlastní minulosti, proti dějinám, proti přítomnosti, která to, co je nepochopitelné, nechává ustrnout v dějinách a přitom tuto nepochopitelnost nehorázně falšuje. Nic se nezajizvilo...“⁸¹

Druhá světová válka, to co obnášela, co po sobě zanechala, změnila celý svět. Hrůza, která ji provázela, otřásla celým lidstvem v základech a to se třáslo ještě dlouho potom. Nemyslitelné, nepředstavitelné se stalo skutečností, nejtemnější stránka člověka vyplula na povrch a s neuvěřitelnou silou jen a jen ničila.

Tváří v tvář zkáze, která byla všudypřítomná, se všichni svorně ptali, jak se něco takového mohlo stát a tato otázka zaznívá do dnešních dnů. Pravdou je, že nelze najít uspokojivou odpověď ve smyslu příčiny a následku. Všechno to, co vedlo ke stvoření nacistické ideologie a stálo proti člověku v tom nejniternějším významu, nemělo jednu jedinou příčinu. Díky bohu, chce se mi říci. Pokud by totiž stačila jen jedna, jediný faktor, aby lidstvo čelilo totálnímu zániku, byli bychom neustále jakoby nad propastí, naše existence by byla v permanentním ohrožení, ztratili bychom základní jistotu nutnou pro bytí člověka, „pobyt“, chceme-li zdůraznit filosofický rozměr lidské existence slovy M. Heideggera⁸².

⁸⁰ Černoušek, M., Šílenství v zrcadle dějin, Grada Avicenum: Praha, 1994, s. 24

⁸¹ Améry, J., Bez viny a bez trestu, Mladá fronta, 1999, s. 14-15

⁸² Heidegger, M., Básnický bydlí člověk, Oikoymenth, 1993

Nacistická ideologie byla možná pouze souhrou mnoha aspektů tehdejšího sociálního světa. Světa, který zaznamenal nebývalý rozmach, pokrok nejen vědy a techniky, světa, který se hrdě nazýval civilizovaným a moderním a v neposlední řadě světa, který měl stále ještě v živé paměti první světovou válku, jejíž důsledky (geopolitické, ekonomické atd.) dennodenně zažíval.

Nemá smysl se v kontextu této práce zabývat historickými proměnami pojmu ideologie ani přesnými definicemi, kterých nalezneme vskutku mnoho. Přesto, anebo právě proto, považuji za důležité vysvětlit, jakým způsobem ideologii nahlížím v rámci zkoumané problematiky. K tomuto účelu se hodí koncept „totální ideologie“ K. Mannheima, jenž tímto pojmem označuje myšlení či světonázor určité historické epochy nebo skupiny, jde o myšlenkový proud tzv. všehomíra, který se neomezuje na pouhé segmenty společnosti či světa, jeho ambicí je obsáhnout vše, co jen lze, přičemž primárně nejde o kategorii pravdy a její nalezení, ale spíše o moc. Povahu totální ideologie, myslím, dobře vystihují Mannheimovy pojmy „*totální struktury vědomí*“ či „*myšlenkový systém*“.⁸³

Do historie se však přeci jen vydáme. Je totiž nezbytné pochopit význam dějin a způsob jejich výkladu v čase, neboť ideologie vnímáme-li ji jako světonázor, čerpá z historie, vychází z ní, včleňuje ji do současnosti. Dějiny jsou charakterizovány kontinuitou a souladem s řádem světa, který je považován za přirozený. Jednoduše řečeno jde o formu návaznosti, bez níž by světonázor postrádal vnitřní logiku a pozbyl legitimacy. Světonázor je určité vztahování se ke světu, jeho uspořádání a kategorizování usnadňující a umožňující orientaci v něm. Je to snaha o pochopení a ukotvení člověka v proudu dějin, které mají směr i smysl.

Tím se pomalu dostáváme k meritu věci, což nás vrací do 19. století, kdy se historie jako nová vědní disciplína, jež kladla důraz právě na vědeckost přístupů i metod, objevila na německých univerzitách. Proč je tak podstatné období zrodu historie jako profesionální vědní disciplíny osvětluje G. Iggers, který říká, že tato nově ustavená vědní disciplína byla mimo jiné nástrojem politických cílů i společenských potřeb dané doby, historie utvářela historické vědomí, pomáhala utvářet historickou identitu. Tak byla od počátku její funkce rozporuplná, neboť společenský řád jí přiřkl jistou politickou funkci, současně ale akademické prostředí vyžadovalo hodnotovou neutralitu.⁸⁴

⁸³ Mannheim, K., *Ideologie a utopie*, Archa: Bratislava, 1991

⁸⁴ Iggers, G., *Dějepisectví ve 20. století*, Knižnice dějin a současnosti, 2002

Způsob, jakým vykládáme dějiny, nezůstává v dějinách, ale promítá se do celé společnosti jako sjednocující princip, který má nemalý vliv na její další směřování. Odtud pramení snaha „přivlastnit“ si historii, jež jsou společné politickým ideologiím a režimům a nejen jim.

Německé dějepisectví bylo, což dokládá i G. Iggers⁸⁵, orientováno především na politické a diplomatické dějiny, propojení s politickými zájmy tak bylo těsnější. Univerzity a instituce věnující se historickému bádání byly často financované státem, což určitý konsensus mezi vědci a státem zakládalo. Z tohoto vztahu následně vyrůstaly mýty národní minulosti. „Přitom je pozoruhodné, že profesionalizace doprovázená posilováním vědeckého étosu a rozvojem vědeckých metod měla ve všech zemích za následek zvýšenou ideologizaci dějepisectví. Historikové pátrali v archivech po důkazech, které by mohly podepřít jejich nacionalistické a třídní postoje, a tím jim dodávat auru vědecké autority.“⁸⁶

Takové pojetí dějin, nám známé jako historismus, představovalo filosofii svého druhu, nebo, jak říká K. Mannheim „duchovní moc“, „nositele našeho světového názoru“, který prostupuje oblast vědy stejně tak jako každodenní život. Historismus jsou tak, dle jeho názoru, dějiny psané z pohledu světového názoru.⁸⁷

Ideologie se tak velmi často dovolává řádu, kterému dává přívlastek „přirozený“ jako k objektivní kategorii, danosti, která je nevyhnutelná má-li člověk a jeho svět být harmonický. Vrací se k něčemu, co zde již bylo, jinými slovy vrací zpět svět, který jediný je možný jako opozice chaosu a zániku. Budí zdání, že jen vykonává přání vyšší moci, které se v podstatě jen podřizuje. Operuje s podstatou člověka, lidstvím. Jde o uskutečňování vyššího cíle, což ospravedlňuje skutky, které by byly za jiných okolností zcela nepřijatelné. Sám vůdce tomuto cíli podléhá a vlastně jen naplňuje osud, tedy to, co by se, v díkci ideologie, dříve či později stejně stalo.⁸⁸

Krátce řečeno, nacistická ideologie obsahovala prvky fatalismu, nepřipouštěla alternativu, respektive alternativou byla nicota, zhroucení. Dříve než rozpoutala válku

⁸⁵ Iggers, G., Dějepisectví ve 20. století, Knižnice dějin a současnosti, 2002. K tomu Iggers poznamenává, že v ostatních zemích došlo k profesionalizaci historické vědy později a byla inspirována právě německým systémem. s. 32

⁸⁶ Tamtéž s. 33

⁸⁷ Mannheim, K., Ideologie a utopie, Archa: Bratislava, 1991, s. 38

⁸⁸ Podrobněji viz. Arendtová, H., Původ totalitarismu I-III, Oikoymenth, 1996

skutečnou, ve které bojovali a umírali lidé, definovala ji jako „válku kosmickou.“⁸⁹ Právě tato představa války ji činí tak nesmiřitelnou, protože prohra je nepřípustná, není možná, je to všechno nebo nic, cílem je nepřítele zničit a kompromis není žádoucí. Válka je omluvou i důvodem k násilí, stává se tím, co její účastníky definuje, prostorem, v němž vědí, kým jsou.⁹⁰

Zde se vracím k úloze historické vědy. Když říkám, že válka, i v její symbolické rovině, účastníky definuje, odkazuje tím na historickou existenci, úlohu a poslání v dějinách. Toto poslání hrálo důležitou roli při formování moderních národů, stalo se její součástí. Pro příklad nemusíme chodit daleko, stačí si připomenout české národní hnutí s jeho historickou argumentací a polemiku, jež se kolem smyslu českých dějin na konci 19. století rozhořela.⁹¹

S tím, jak se tedy historická věda konstituovala jako věda profesionální, jak se vyvíjelo její institucionální zázemí, vytvářela historické vědomí, kolektivní vědomí vztahující se i na kategorii národa. Minulost je definičním rámcem identity ať již ji hodnotíme jakkoli, ať již se k ní jakkoli postavíme. To, jakým způsobem ji interpretujeme, se promítá do interpretace přítomnosti, což nemusí být nutně objektivní ani zcela vědomý proces.

Společná minulost neboli její interpretace konstituující sociální skupinu, je založena na bázi ochrany této hodnoty a vědomí vlastní jedinečnosti, jež pramení z diferenciací k okolnímu světu. Tím zajišťuje, již několikrát zmiňované, vědomí identity a co je důležité, také trvání této skupiny v čase. V tomto ohledu je pohled na dějiny znovu a znovu konstruován, historie reinterpretována, aby odpovídala současným potřebám dané společnosti, udržuje se aktuální a stále živá, aby byla zachována kontinuita lidské existence.⁹²

Dle M. Halbwachse je právě kolektivní paměť, tato sdílená představa minulosti zásadní. Historie jednotlivce je z té kolektivní odvozena, závisí na ní.⁹³

Pokud tedy propojím význam historie jako vědní disciplíny v konstrukci společného vědomí konkrétní společnosti, vliv na, do určité míry, její budoucí směřování, bude nutné zaměřit se na to, jak bylo na dějiny nahlíženo v tehdejších Německu, jak velkou roli hrála dobová vědecká praxe, jakou politická manipulace apod.

⁸⁹ Tento pojem či koncept popisuje k vysvětlení náboženského terorismu Juergensmeyer, M., Teror v mysli boží, CDK, 2007

⁹⁰ Juergensmeyer, M., Teror v mysli boží, CDK, 2007, s. 192

⁹¹ Podrobněji viz. Hroch, M., Národy nejsou dílem náhody, SLON, 2009

⁹² Maslowsky, N., Šubrt, J., a kol., Kolektivní paměť k teoretickým otázkám, Karolinum, 2014

⁹³ Tamtéž, kap. Halbwachs, M., Obecná teorie kolektivní paměti

Jistá východiska nacistické ideologie se, jak víme, halila do pláštíku vědeckosti a stvořila filosofii dějin, jejíž důsledky jsou dobře známy. Před důsledky jsou ale vždy příčiny.

Idea německého národa

V této části bychom se mohli vrátit do 10. století, do doby, kdy lze, dle historiků, hovořit o Německé říši. Nebo bychom mohli jít ještě dále a pojednat o Římské říši, jejím rozdělení na východořímskou a západořímskou roku 395, pokračovat přes zánik západořímské říše roku 476, Franckou říši, její dělení a dostat se do zmiňovaného 10. století, do roku 962 ke korunovaci Oty I. císařem Svaté říše římské či Svaté říše římské národa německého, jak byla od 15. století nazývána. Rozpadla se pak roku 1806.⁹⁴

Podrobnými dějinami Německa se však zabývali mnozí jiní, není proto nutné opakovat již dříve řečené. V kontextu nacistické ideologie, kterou se zabývám, naprosto postačí, když si uvědomíme historickou kontinuitu.

Z historie, ať již jednotlivce, skupiny nebo národa často vymizí či významově vyblednout události, které subjektu vzpomínání příliš nelichotí. V politických dějinách, dějinách jako argumentu a legitimizačního prvku současné (dobové) situace, to platí dvojnásob. V jiných případech jde o přirozený proces spojený se sebereprezentací a sebepojetím.

V německých dějinách je tak z pohledu tehdejších Němců vyzdvihována především mocná, oslnivá říše, která byla přímým nástupcem římského impéria. Ačkoli jsem si vědoma, že zde uplatňuji velmi zjednodušující princip, podstata zůstává v zásadě stejná. Jde o „velkou“ historii „velkého“ národa, která se pojí s velkými činy velkých panovníků. Vše se točí kolem pojmů velký, významný, historický a se snahou o obnovu tohoto pořádku a uspořádání, snahou k návratu „zlatých časů“. Zánik německé říše byl bolestnou skutečností, která nemohla být vnitřně akceptována, což se projevovalo jak na politické scéně, tak v každodenním životě mnoha obyvatel. Obzvláště zraňující byla, dle K. Kriegera, pro studenty vracející se z osvobozeneckých válek proti Napoleonovi (1813-1815), kteří byli po

⁹⁴ Podrobněji např. Müller, H., Dějiny Německa, Nakladatelství Lidové noviny, 1995

Vídeňském kongresu hluboce zklamáni, neboť nedošlo k ustavení toužebně očekávanému jednotnému státu všech Němců, Krieger doslova píše „jejich zklamání neznalo hranic.“⁹⁵

Tato touha po sjednocení neboli znovuoobnovení zaniklé říše byla patrná i v dalších letech. V roce 1828 založením německého celního spolku, jež bych v představách Němců chápán jako předzvěst sjednocení, v roce 1848-1849 snahou o návrat císařství, v Bismarckově éře, v níž byl Otta von Bismarck chápán jako zakladatel sjednocené říše atd.⁹⁶ Idea německé říše přetrvávala.

Dějiny, kterými se prolínala tato idea, se podílely na formování národní identity a promítaly se s příhodnou selekcí a selektivním důrazem na filosofii dějin proklamovanou právě nacismem. Tak se Vídeňský kongres stejně jako Versailleská smlouva mohla interpretovat jako křivda, kterou je nutno odčinit, jako odklon od kontinua, jež je nutné obnovit, jako zrada na přirozeném řádu, který je nutno znovu ustavit. Historická věda se stala nástrojem, jako již mnohokrát předtím a mnohokrát potom, ideologie, která ji neváhala zneužít pro cíle, jež se zdravý rozum zdráhá pochopit.

Přesto nelze opomenout aktivní účast části vědecké komunity, ale také dalších faktorů. Historická věda, ať již tomu chtěla či nikoli, poskytla jen určitý rámec legitimizace. Tento rámec byl důležitým krůčkem k vytvoření nacistické ideologie. Neboť, jak říká H. Arendtová, rozdíl mezi pouhým názorem a ideologií tkví, mimo jiné v tom, že právě ideologie si činí nárok na vlastnictví dějin, na poznání a vysvětlení univerzálních zákonů přírody včetně člověka nebo také na znalosti univerza.⁹⁷

Historickou vědu jako jedno z východisek nacistické ideologie je velmi složité propojit s přístupem k duševně nemocným lidem. Přesto, že bychom mohli tvrdit, a nebyla by to lež, že politicky nebo ekonomicky orientované dějiny se zaměřují na život a činy význačných osobností, především mužů, na hospodářské procesy ve společnosti, na minulé události oslavující charakter a povahu národa a tak vlastně zcela ignorují sociální problémy nemocných, byl by tento závěr spíše více než méně, tak říkajíc přitažený za vlasy. Jsou to dějiny orientované na úzkou skupinu a opomíjí všechny ostatní. Přestože vyzdvihují skutky vážící se k vlastnostem v dané době vysoce hodnoceným, v nichž duševně nemocní

⁹⁵ Krieger, K., Müller, H., Volrath, H., Dějiny Německa, Nakladatelství Lidové noviny, 1995, s. 152

⁹⁶ Tamtéž.

⁹⁷ Arendtová, H., Původ totalitarismu I-III, Oikoymenh, 1996, s. 246

nevynikají, totéž můžeme říci o drobném zemědělci, řemeslníkovi, úředníkovi či ženách a dalších.

Abych se vyhnula zbytečným a znevažujícím manipulacím, ukončím tuto část prostým konstatováním, že zde spojitost s postavením duševně nemocných lidí ve společnosti nenalézám.

Ideologie a moc

Ideologie má moc. Má tu moc přimět lidi chovat se a jednat určitým způsobem, přesvědčit je, aby svět viděli optikou dané ideologie. Dokáže to prostřednictvím propracovaných postupů, které spočívají na procesu pozvolného prosazení. Ideologie si postupně ukrajuje a osobuje životní prostor lidí, dalo by se říci, že se nenápadně vkrádá, až pronikne i do nejnepatrnější každodenní aktivity, ovládne sociální prostor. Cílová skupina prochází, aniž by si to uvědomovala, procesem disciplinace, který popsal M. Foucault a na nějž jsem již odkazovala v předchozích kapitolách.⁹⁸

Na úplném počátku je, ne slovo, jak by se nabízelo, ale myšlenka. Přijali-li jsme již ideologii jako celý myšlenkový systém či strukturu, chcete-li, dává to smysl.

Potom je zcela zásadní pro to, aby se tato myšlenka prosadila a transformovala do podoby systému, struktury, zkrátka ideologie, její přístupnost širokým masám. Musí být dostatečně srozumitelná a vysvětlující. Jak popisuje vlivové principy nutné k přesvědčení lidí dělat věci, které ve své mysli považují za nepřijatelné, psycholog P. Zimbardo, je nutné nabídnout ideologii, jež, byť lživá, poskytne dostatečné ospravedlnění jakýmkoli skutkům potřebným k dosažení významného cíle, přičemž významnost tohoto cíle může a zpravidla je pouze zdání neboli krytí skutečných zájmů.⁹⁹

Oblíbenou a také účinnou taktikou je koncept nepřítel. Ohrožení národní bezpečnosti, národa samotného, jednoduše řečeno hrozící nebezpečí poskytuje dostatek prostoru pro manipulaci veřejným míněním a současně, což je neméně důležité, dostatek prostoru pro opatření na obranu před domnělým nepřítelem. Tento proces, který velmi trefně, P. Zimbardo nazývá „*lokalizaci zla*“ do jednotlivých lidí nebo i celých skupin zbavuje společnost i její

⁹⁸ Foucault, M., Dohlížet a trestat, Dauphin, 2000

⁹⁹ Zimbardo, P., Moc a zlo, Moraviapress a. s. Praha, 2005

instituce odpovědnosti, činí je bezúhonnými. „Soustředování se na lidi jakožto příčiny zla tak zbavuje viny společenské struktury a politická rozhodování...“¹⁰⁰

Takto dotčená skupina je pak vyčleňována na okraj nejen samotným systémem reprezentujícím konkrétní ideologii, ale je vystavena útokům ze strany veřejnosti, jež zmíněnou lokalizaci zla přijala za svou, jako pravdivou, již není nutné dále zpochybňovat či legitimizovat.

Od násilí symbolického je pak již jen krůček k násilí fyzickému. Tomu předchází proces dehumanizace potenciálního nepřítele/oběti často spojen s procesem démonizace, v němž je původce zla vykreslen jako bytost nelidská, vskutku ďábelská s odpovídajícími úmysly. Tento pojem rozpracovává M. Juergensmeyer¹⁰¹, který ve své knize nepochopitelně ani jednou na práci P. Zimbarda neodkazuje.

K tomu, aby se s reprezentanty zla, respektive oběťmi, neboť nic jiného než oběti nejsou, zacházelo obzvlášť krutě a brutálně pak napomáhá vedle uvedené dehumanizace také aspekt anonymity. Pocit anonymity může poskytnout kukla ukrývající tvář útočníka stejně tak jako splynutí s davem nebo vojenská uniforma.¹⁰² V armádě muži přijímají novou, skupinovou identitu stanovenou na základě armádní hierarchie. Vstupem do této instituce se vlastně vzdávají své dosavadní identity, aby následně splynuli s větším celkem bez tváře a beze jména.

Samotný akt agrese je pak interpretován v podstatě jako adekvátní reakce na jednání či pouhé úmysly nepřítele, jimž bylo v zájmu bezpečnosti, zachování vlastního života, nutno předejít. Agresor přesouvá vinu na samotnou oběť, ať udělá cokoli, vždy se to otočí proti ní. Bude-li se bránit, bude to definováno jako útok, útek či nečinnost budou definovány jako přiznání viny. Ocitá se v bezvýchodné situaci.

Ti, kteří nebohou oběť jednou označili za původce zla, od kterého hrozí zkáza a mnohdy i smrt, nejsou ovládáni racionálním rozumem. Jednají ve strachu o život, vlastní bytí, v panice tváří v tvář údajnému nebezpečí a zpravidla nevolí útek, ale agresivní útok. V tento moment se zcela ztrácí význam konkrétní hrozby představovanou skupinou, do níž bylo zlo

¹⁰⁰ Zimbardo, P., *Moc a zlo*, Moraviapress a. s. Praha, 2005, s. 41

¹⁰¹ Juergensmeyer, M., *Teror v mysli boží*, CDK, 2007

¹⁰² Komplexně a, dle mého názoru, velmi dobře, se těmito procesy zabývá Zimbardo, P., *Moc a zlo*, Moraviapress a. s. Praha, 2005

promítnuto, není to souhrn lidských jedinců nýbrž symbol, který je potřeba zničit, zničit to, co ztělesňuje. To však zpravidla představuje totální likvidaci.¹⁰³

Ideologie však, na rozdíl od „pouhé“ masy, jež se často řídí emocemi a pudy, racionální základ mají. Světonázor odvozuje od historie, přirozeného řádu, je propracovaným systémem, který někdo vytvořil a účinnými mechanismy a strategiemi udržuje v chodu. Slouží určitému zájmu, který ke svému prosazení tyto masy potřebuje. V tomto směru souhlasím s J. Horníkem, že racionální motiv nacistů není možné odmítnout jen proto, že je to pro nás nepochopitelné, že se nám racionální základ v něčem tak zvráceném zdá nemožný.¹⁰⁴ Racionální základ východisek, jež se podílely na vytvoření nacistické ideologie je myslím, v mé práci patrný, jakkoli se mi vnitřně emotivně přičí spojit nacismus s racionalitou.

Podle K. Mannheima racionalita ideologie vychází z předcházejícího vývoje světa, jehož základy spatřuje v době absolutismu. Absolutismus si totiž vyhradil výsadní právo určovat svou vlastní interpretaci světa, propojoval tak politické ambice s myšlenkovým systémem. Nastolil tak trend či tendenci budoucího vývoje, jímž byla schopnost politické moci používat své vidění světa, svůj světonázor jako zbraň s cílem prosadit politický světový názor. Politická uskupení přetransformovala své cíle do filosofické roviny, systému myšlení s předem danými metodami, jak k němu dospět a samozřejmě předem danými závěry. Zaměřovaly se přitom především na důkladné vědecké zdůvodnění, jež celému myšlenkovému systému dodávalo stále větší význam. Politika jako věda, jako povolání, jako společenská moc se odívala do pláště vědeckosti a věda se částečně stávala vědou politickou.¹⁰⁵

Avšak věda, ač mnohdy nesmiřitelná ve svém soupeření, své argumentační protivníky, své akademické spory, omezuje na boje diskusní, navíc v omezeném prostoru vytyčeném vědeckým bádáním. Oproti tomu politický konflikt, opět slovy K. Mannheima, je bojem o sociální nadvládu se vším všudy, včetně snahy o likvidaci oponenta symbolickým násilím, v extrémních případech i likvidací fyzickou.¹⁰⁶ V politické rovině, respektive ideologické, jde o soupeření dvou světových názorů, jež jsou často neslučitelné. Přenese-li se tento zpočátku teoretický konflikt do reálného světa, může, vyhocen, vést ke skutečně tragickým následkům.

¹⁰³ Broch, H., *Teorie masového šílenství*, Academia: Praha, 2013

¹⁰⁴ Horník, J., *Proč holokaust Hitlerova vědecká mesianistická vražda*, Rybka Publishers: Praha, 2009

¹⁰⁵ Mannheim, K., *Ideologie a utopie*, Bratislava, 1991, s. 87-88

¹⁰⁶ Mannheim, K., *Ideologie a utopie*, Bratislava, 1991, s. 88-89

Nacistická ideologie, stejně jako jakákoli jiná, byla založena na podpoře mas, pro něž byla natolik přitažlivá, že se mohla stát oficiální státní doktrínou, jež byla přijímána nejen laickou veřejností, ale i intelektuálním prostředím do té míry, že odmítali přijmout fakta, názory i výklad minulosti, který této doktríně neodpovídal.¹⁰⁷ Toto přesvědčení, víra je patrná, jak dále dokládá i Arendtová, na skutečnosti, že ideologické příznivce neodradí nejen zvěrstva páchaná jejich soukmenovci, ale ani to, když se sami stanou oběťmi prosazované ideologie.¹⁰⁸

Máme-li v této části vysledovat postavení duševně nemocných lidí, pak se musíme vrátit na její začátek k Zimbardovu pojmu „*lokalizace zla*“. V tomto směru nemocní představovali ohrožení a zlo pro rasu a její intelektuální i kulturní rozvoj, pro budoucí existenci a kvalitu národa. A to, v dikci politického rasismu, jak v ohledu nežádoucí degenerace, tak ekonomické zátěže společnosti. Přestože byli „pouhým“ předstupněm následného holokaustu, neboť roli nepřítelů nemohli zastoupit dostatečně, mechanismy, jež na ně byly uplatňovány, byly totožné. Jejich osud byl zpečetěn v okamžiku, kdy byli zařazeni do určité kategorie, se kterou se dále nepočítalo. Pojmem kategorie chci odkázat k tomu, co Z. Bauman nazývá „*kategoriální vraždou*“, čímž se snaží zdůraznit to, že s těmito lidmi bylo zacházeno nám známým způsobem jen proto, že je k tomu někdo předurčil, že se jednalo o jednostranný proces, který předpokládal aktivitu na straně vykonavatelů a pasivitu na straně obětí.¹⁰⁹

Prosazení celého myšlenkového systému vyžaduje jistou „očistu“ společnosti tak, aby zapadala do cílového rámce. Definují se, či spíše redefinují, hodnotové, pojmové systémy. Teprve potom je možné to, co je před touto proměnou společnosti nemyslitelné a to právě proto, že se změnily dosavadní rámce myšlení a chápání, zájmů a motivů. Vystihuje to citát, kterým tuto část zakončím. „Rozdíl mezi vražděním a genocidou není v počtu obětí za jednotku času, ale v motivaci.“¹¹⁰

¹⁰⁷ Arendtová, H., Původ totalitarismu I-III, Oikoymenth, 1996

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 431-432

¹⁰⁹ Bauman, Z., Modernita a holocaust, SLON: Praha, 2003, kap. Kategoriální vražda, aneb jak si pamatovat holocaust

¹¹⁰ Zrzavý, J., Proč se lidé zabíjejí, Triton: Praha, 2017, s. 235

Ideologie v praxi

Ideologie jako soubor idejí, struktura myšlení, ucelený systém, je nemyslitelná bez podpory široké masy lidí, bez množství příznivců, kteří sdílí její vidění světa a nastavený hodnotový systém. Základ ideologie při jejím prosazování je tak proces definování potřeb lidí, hodnot dané společnosti takovým způsobem, jež umožňuje těmto lidem, alespoň v počátku, ztotožnit se jejími principy a cíli. Rodí se z konkrétní sociální, hospodářské a politické situace, na jejíž podněty reaguje. To, co mají, dle A. Heywooda, všechny ideologie společné, je že určitým způsobem zhodnocují současný světový názor, na jehož základě předkládají svou vizi světa budoucího a současně i způsob, jakým se žádané změny mají uskutečnit. Změny však nemusejí nutně znamenat svržení současného režimu, mohou být nástrojem částečné přeměny či zachování stávajícího systému rozdělení moci.¹¹¹

To se samozřejmě neděje přes noc. Celý proces je tzv. plíživý, postupuje krůček po krůčku, přičemž jednotlivé kroky nemusí být veřejností vůbec zaznamenány. Samotná podpora mas však není dostatečná, neméně důležité je institucionální zakotvení. Myšlenkový směr je následně ustaven a udržován mechanismy, které společensky důležité instituce vyvíjejí. Jde samozřejmě o výchovu mládeže, tedy školství, což beze zbytku dokládá nacismus, jenž vynakládal nemalé úsilí při působení na mladší generace, vědeckou oblast, které jsem se věnovala v předchozích kapitolách stejně jako armáda a další státní složky. Cílem bylo nejen šíření žádoucích myšlenek a jejich legitimita, ale taktéž kontrola veřejného prostoru.

Tímto stručným úvodem si vytvářím prostor pro znovuuvedení duševně nemocných na scénu. Předně musím zopakovat, že se nejednalo jen o stupně mentálního postižení, tělesného znetvoření či jiného handicapu, ale také o alkoholismus a morální pokleslost, jinými slovy zhýralost. Tyto pojmy musely být definovány na pozadí světového názoru a byly odvozeny od představy morálky dané doby, od představy člověka jako bytosti, jako člena konkrétní společnosti. Jednotlivec měl odpovídat především potřebám národa, jenž stál vysoko nad individuálními zájmy. Ideologie uplatňovala a vytvářela mechanismy moci, které se tímto principem řídily. M. Foucault v tomto směru hovoří o biomoci, kterou charakterizuje dohled a řízení života jako takového co do jeho zachování tak do kvality. V kontextu formování národních států se v moderní době tato moc zrodila z potřeby ochrany života a národa. Lidské

¹¹¹ Heywood, A., Politické ideologie, Eurolex Bohemia s. r. o.: Praha, 2005

tělo se stalo doslova objektem výkonnosti zajišťovanou disciplinací na straně jedné a kontroly spojené s demografií, lékařskou vědou a dalších na straně druhé. Živoucí tělo je politizováno různými formami této moci, z níž povstal politický rasismus i eugenická věda.¹¹²

Biologie se promítla do politiky, do oblasti kontroly vědění, které je nezbytné. Moc se na lidská těla uplatňuje tak, že o ně pečuje, přebírá je do své péče. Člověk, lidský druh se stává předmětem programu politiků.¹¹³

U tohoto zpolitizování člověka, u těla jako objektu bych se ráda pozastavila. Tento princip či proces totiž osvětluje, jak se do politiky, respektive politické ideologie dostala morálka jakožto hodnota, jež podléhá sociální, politické i lékařské kontrole. A to do té míry, že do kategorie „životy nehodné žití“, abych použila výraz spojovaný s nacistickými programy eutanazie a T 4, spadali kromě nemocných i lidé pochybné morálky, uvolněných mravů, alkoholici a další.

Disciplinační techniky byly efektivně kombinovány s postupy regulace a to pro dobro budoucích generací, rodiny a samozřejmě celého společenství.¹¹⁴

Tímto způsobem mohla probíhat „lokalizace zla“ do „podvratných živelů“ a nemocných snáze. Nemuseli být znovu redefinováni jako ohrožující faktor, jako nepřítel, na této straně stáli již z pozice hodnotového systému, systému společenského neboť nezapadali do řádu světa, vymykali se kontrole, která byla všudypřítomná a jejíž pevnou součástí byla sebekontrola, které nebyli, pohledem ideologickým, schopni nebo ochotni se podrobit.

Jejich vyčlenění ze společnosti, které vedlo k cynickému vraždění, probíhalo na úrovni vědecké argumentace, přičemž slovo vědecké bychom klidně mohli dát do uvozovek, a na úrovni propagandy, jež pro účely ideologie nově interpretovala pojmy, přisvojovala si jazyk.

Jak říká A. Besancon, ústřední vize každé ideologie organizuje svět způsobem, jež odpovídá jejím představám a zájmům. Reorganizuje intelektuální prostor, veřejný prostor, prostor duchovní, myšlení lidí, včetně jazyka. Ten už není pouhým nástrojem vyjadřování, komunikace, jeho funkce není jen sdělovat, ale, a to je velmi důležité, maskovat spojení mezi systémem a skutečností, podřídít tuto skutečnost světonázoru. Jazyk nadále vyjadřuje

¹¹² Foucault, M., Dějiny sexuality I. Vůle k vědění, Herrmann & synové, 1999

¹¹³ Tamtéž, s. 166

¹¹⁴ Tamtéž.

příslušnost jednotlivce k systému, vztahy moci.¹¹⁵Tuto proměnu jazyka a jeho funkce lze pozorovat také v nedávné minulosti v našem prostředí, v době před sametovou revolucí roku 1989.

V tomto jazyce se definovaly základní pojmy lidského života a společnosti. Ideologií ovládaný jazyk tak popisoval a významově proměňoval smysl dobra a zla. Docházelo k tzv. falzifikaci dobra. Dobro, jak víme, v nacistické dikci znamenalo obnovení přirozeného řádu procesem, jehož součástí byla eliminace a následná likvidace životů nehodných žití. Důvody, respektive argumenty, byly vědecké, ideové, existenční, ekonomické...

Vědu můžeme svým způsobem nahlížet jako systém, v němž se propojuje více funkcí. R. Proctor v tomto ohledu hovoří o osvětě, výrobě, moci a ospravedlnění, věda, podle jeho názoru, napomáhala k ovládnutí společnosti.¹¹⁶

Postavení vědy však již bylo diskutováno v předchozích kapitolách. Teď bych se chtěla zaměřit na oblast, která s vědou sice velmi úzce souvisí, ale ještě jsme o ní nehovořili. A to jsou samotní vědci či významné osobnosti, které ze svého postavení mají možnost působit na veřejnost. Tyto tzv. elity se často dávali do služeb ideologie, nežádka se stávali členy nějakého totalitního hnutí a aktivně ho podporovali. Jejich počty H. Arendtová považuje za, mám-li použít její slova, „skutečně alarmující“.¹¹⁷ R. Proctor její slova jen potvrzuje, když píše, že se podceňuje množství významných představitelů vědních disciplín, kteří nacistickému režimu ochotně a dokonce s nadšením sloužilo.¹¹⁸

Přestože nikdo, a ani já, netvrdí, že za hrůzami nacistického režimu stojí pouze a jenom věda, je toto faktor, který nelze přehlížet. Minimálně to zpochybňuje pohled na vědu za nacismu jako apolitickou, pasivní, zkrátka oběť zneužitou tehdejší sociálně politickou situací. Ostatně politické tlaky na intelektuální prostředí jsou otázkou, jíž je nutné se zabývat dnes stejně jako kdysi současně s legitimním požadavkem odpovědnosti vědy za výsledky bádání. Otázky tohoto druhu a možné odpovědi nejsou tak jednoznačné, jak by se mohlo zdát a skýtají mnoho záludností. To ovšem není předmětem této práce.

Lékařské vědy hrály v nacistické ideologii zásadní roli, což dokládá i skutečnost, že lékaři představovali nejnacifikovanější profesi vůbec. MUDr. M. Novák, který se

¹¹⁵ Besancon, A., *Nemoc století*, Themis, 2000

¹¹⁶ Proctor, R., *Rasová hygiena*, Academia: Praha, 2009

¹¹⁷ Arendtová, H., *Původ totalitarismu I-III*, Oikoymenth, 1996, s. 455

¹¹⁸ Proctor, R., *Rasová hygiena*, Academia: Praha, 2009, s. 11

problematikou nacistické eutanazie dlouhodobě zabývá ve spolupráci s historikem M. Šimůnkem, uvádí, že téměř celá polovina lékařů byla členy NSDAP. Mnoho z nich navíc zastávalo vysoké funkce.¹¹⁹ V tom se MUDr. Novák shoduje s dalšími autory.¹²⁰

Co se týče nechvalně známých důsledků německé rasové hygieny, nucené sterilizace s následnou fyzickou likvidací „životů nehodných žití“ bez ohledu na pohlaví nebo věk, byly základy tohoto krutého zacházení položeny právě v tomto oboru. Hitler v mnoha ohledech formuloval pouze to, co v lékařské vědě zaznívalo dlouho před jeho nástupem k moci. Sbližení lékařské profese s nacistickou ideologií je patrné na pojmech, které toto souznění charakterizují a o němž hovoří H. Scharsach. Jednalo se o lékaře pojímané jako pastýře duší, vyvolené vychovatele národa, kazatele nové etiky, vychovatele k němectví apod.¹²¹ Rasový podtext není nutné zdůrazňovat.

Důvod, proč tomu tak bylo, není snadné vysledovat. Zcela jistě hrála roli finanční krize a její doznívání, konkrétně vysoká nezaměstnanost, která doléhala i na lékařskou profesi, skutečnost, že se mnoho lékařů hlásilo ke konzervativní nacionalistické straně, která později podpořila A. Hitlera a snad i národní hrdost vycházející z velké účasti lékařů v první světové válce, ve které jich mnoho položilo své životy. Tyto důvody alespoň jako možné uvádí R. Proctor.¹²²

Toto vysvětlení však nemůže zcela obstát. Tlakům, kterým byli lékaři vystaveni, čelila celá společnost a mnohem více ti, kteří se odmítli na nacistických praktikách podílet. Přesto se našli tací, kteří se veřejně postavili proti. Navíc, jak zde již zaznělo a výstižně shrnuje H. Scharsach: „od samého počátku měli lékaři hlavní slovo při plánování nacistické hromadné likvidace. Jejich rukopis nese politika selekce, vyhlazování a průmyslově prováděné genocidy. Jako ideoví inspirátoři, organizátoři, urychlovatelé a vykonavatelé se na ní podíleli od ideologických počátků až po zločinné dokončení. Medicínská věda položila svým *konceptem rasové hygieny* základ myšlenky genocidy. Lékaři ji pak převedli do praxe.“¹²³

¹¹⁹ Novák, M., Osudy duševně nemocných v době nacismu, Kosmonoský zpravodaj [článek vycházel na pokračování, celé znění mi Mudr. Novák zaslal na mail]

¹²⁰ Např. Baumslagová, N., Vražedná medicína: Nacističtí lékaři, pokusy na lidech a tyfus, Naše vojsko, 2013
Scharsach, H. H., Lékaři a nacismus, Themis: Praha, 2001
Proctor, R., Rasová hygiena, Academia: Praha, 2009

¹²¹ Scharsach, H. H., Lékaři a nacismus, Themis: Praha, 2001, s. 21

¹²² Proctor, R., Rasová hygiena, Academia: Praha, 2009, s. 78

¹²³ Scharsach, H. H., Lékaři a nacismus, Themis: Praha, 2001, s. 22

Podrobněji se této praxi budu věnovat v následujících kapitolách. Tuto část bych uzavřela dalším faktorem, jenž mohl masovou podporu nacistického režimu osvětlit. Jedná se právě o masovost. Je možné, že organizovanost a důslednost, s nimiž se nacismus prosazoval v součinnosti s výše zmíněnou podporou mas, vedly k pocitu beztrestnosti. Chování v davu, a tím nemám na mysli pouze fyzické sročení většího množství lidí, ale spíše pocit názorového souznění, solidarity, vědomí jednoty, se liší od toho, jak by jednotlivec reagoval, cítil-li by se ve svém světonázoru osamocen.¹²⁴ Chci tím říci, že podpora mnohých kolegů, podpora politických vůdců i velké části laické veřejnosti, stručně řečeno shora i zdola, zakládala a oprávněně, jak se ukázalo, bezpečnost takového počínání, za které nehrozil žádný postih, zpravidla bylo naopak ceněno. Bezmocnost a bezbrannost těch, kterých se nacistická lékařská opatření týkala, tento pocit výlučnosti a moci jen podtrhovala.

To, co dělali, dělali proto, že mohli, proto, že to bylo povoleno, žádoucí. Společenský status, kariérní růst a pocit vlastní výjimečnosti byly vykoupeny krví a životy mnoha lidí. A byla to právě věda, která ještě dlouhá léta po skončení války vytrvale odolávala jakékoli sebereflexi a oddávala se sebeklamu. Kladu si otázku, zda ve své imaginaci nesetrvávala částečně také proto, že by jinak musela odmítnout část sebe, své minulosti a tím se vzdát i části své budoucnosti. Spíše filosofická otázka.

Nucené sterilizace

Na úvod této kapitoly se velmi stručně vrátím k eugenické vědě. Nebudu se zde rozepisovat o dělení na pozitivní a negativní eugeniku. Již z názvu této práce vyplývá, že je zaměřena právě na negativní aspekt této disciplíny.

Vycházela ze snahy zabránit postupné degeneraci národa selekcí lidí z reprodukčního procesu. Základem byl přijímaný názor, že lidstvo je ohroženo vzrůstajícím počtem nežádoucích, přičemž aspekty, které z nich činily „nežádoucí“ se dále předávaly a násobily

¹²⁴ Problematikou chování v davu se zabýval např. Le Bon G., *Psychologie davu*, Portál: Praha, 2016
Freud, S., *Psychologie masy a analýza Já*, Archa, 1996
Canneti, E., *Masa a moc*, Arcadia: Praha, 1994 a mnozí další

dědičností. Nermalou úlohu v tomto přístupu měla skutečnost, že prostředí a výchově byl přikládán zcela nepodstatný význam.¹²⁵

Je smutné, že byl takovýto vývoj lékařské vědy považován za pokrok. Je však výsledkem moderní průmyslové společnosti, jež se vyrovnávala s následky první světové války. Abychom ale byli upřímní, nesmíme opomenout, že se našli i tací, kteří nesouhlasili s tím, aby se medicína ubírala tímto směrem. To potvrzuje i odmítnutí, přesněji řečeno přehlasování návrhu na usmrcování „životů nehodných žití“, který byl diskutován již v roce 1921 na sjezdu německých lékařů.¹²⁶ Přesto bylo toto téma stále aktuální a rezonovalo v odborných kruzích. H. Scharsach dále uvádí, že se „tento pokrokový způsob“ zamlouval stále většímu počtu lékařů, kteří byli ochotni uvádět ho do praxe.¹²⁷

Přestože se tyto úvahy objevovaly v odborných kruzích již na počátku 20. století, kdy byla hlavním argumentem ekonomická stránka péče o nemocné, na intenzitě nabíraly právě po první světové válce, kdy palčivost této otázky a nutnost nalézt řešení povstaly vzhledem k sociální, hospodářské a populační situaci s novou naléhavostí.

Ačkoli společnost charakterizoval neustálý pokrok, rétorika v oblasti duševních chorob se příliš neměnila. Zpravidla se hovořilo o idiotech, nežádoucích, mrzácích apod.¹²⁸ Základním hodnotícím měřítkem byl společenský přínos, užitečnost jednotlivce, jež se často poměřovala pracovní výkonností, respektive schopností pracovat vůbec. Lidé dlouhodobě nemocní, kteří vyžadovali péči, se tak ocitali na skutečném okraji společnosti. A to i přesto, že v mnoha ústavech byla fyzická práce součástí terapie a náklady na jejich léčbu se tak rapidně snižovaly. Avšak úvahy na usmrcení takových lidí nemizely. Pro většinu lékařů však nebyly tyto myšlenky přijatelné, ačkoli sterilizaci neodmítali.

Pravděpodobně proto se alespoň načas ustoupilo od myšlenky na zabíjení a na pořadu dne byly snahy eliminační, tedy zajistit, aby se počty takových lidí ve společnosti nadále nezvyšovaly. Zpočátku se řešily spíše způsoby, jakými k těmto zákrokům získat souhlas ať již samotných nemocných nebo jejich rodinných příslušníků. Současně byla potřeba celý proces nějak právně ukotvit, po čemž volali sami lékaři. Někteří z obav z možného zneužití sterilizačních zákroků, u jiných se jednalo o čistý alibismus a snahu obelhat vlastní svědomí, o přenesení odpovědnosti na někoho jiného.

¹²⁵ Např. Burleigh, M., Třetí říše, Argo, 2008

¹²⁶ Scharsach, H., Lékaři a nacismus, Themis: Praha, 2001

¹²⁷ Tamtéž, s. 19

¹²⁸ Např. Burleigh, M., Třetí říše, Argo, 2008, s. 296-297

Přestože sterilizačními zákony disponovalo mnoho evropských i mimoevropských států té doby, je nezbytné zdůraznit, že německá zákonná úprava byla zdaleka nejradikálnější. Kromě této radikálnosti se Německo od jiných zemí odlišovalo primárně tím, že se tento program stal programem národním.¹²⁹

Zákon, jenž měl zabránit početí dědičně postižených potomků, byl přijat 14. července roku 1933 s odloženou platností od 1. ledna 1934. Tím došlo k legalizaci sterilizace, ke které bylo možné přistoupit i za použití donucovacích prostředků. Současně byla stanovena ohlašovací povinnost nejen zdravotnického personálu, jimž bylo uloženo zdokumentovat a ohlásit případy, které od nynějška spadaly do kategorie lidí, kteří měli být sterilizačním zákrokům podrobeni.¹³⁰

Rozhodnutí o tom, kdo zákrok podstoupí a kdo nikoli bylo na Soudu dědičného zdraví. „Podle prvního prováděcího nařízení existovala oznamovací povinnost pro všechny lékaře a další činitele, kteří se mohli dostat do kontaktu s postiženými... Rozhodnutí o sterilizaci vydávalo v Německu v roce 1935 více jak 200 soudů dědičného zdraví (Erbgesundheitsgerichte) a dále okolo 30 revizních soudů.“¹³¹ Podle T. Vojtka měl proces nucených sterilizací zničit zájem o nemocné lidi a představoval počáteční fázi, jejímž pokračováním měla být totální likvidace.¹³²

Zákon se týkal vrozené slabomyslnosti, schizofrenie, mani depresivní psychózy, epilepsie, Huntingtonovy choroby, dědičné slepoty a hluchoty, vážných tělesných vad a v neposlední řadě i těžkého alkoholismu.¹³³

Aby bylo možné k nuceným sterilizacím přistoupit, byla nutná součinnost nejen lékařů, zdravotnického personálu, pedagogů a dalších profesí, ale také právníků a soudců, kteří utvářeli legislativní pozadí a svými rozhodnutími v praxi celý proces umožňovali.

¹²⁹ Baumslagová, N., Vražedná medicína, Naše vojsko, 2013

¹³⁰ Šimůnek, M., Pro et contra debaty o zavedení tzv. Eugenické sterilizace v Československu, 1933-1938, in: Speciální pedagogika, 22, 2012, č. 3. s. 224-240
Šimůnek uvádí označení zákona v plném znění v německém jazyce: Gesetz zur Verhütung Erbkranken Nachwuchses ve zkratce GeVeNa

¹³¹ Vojtko, T., Sterilizace a eutanazie postižených v období 2. světové války, in: Speciální pedagogika, 11, 2001, č. 4., s. 230

¹³² Tamtéž.

¹³³ Tento výčet shodně uvádí více autorů. Např. Vojtko, T., Sterilizace eutanazie postižených v období 2. světové války, in: Speciální pedagogika, 11, 2001, č. 4., s. 229-238
Scharsach, H., Lékaři a nacismus, Themis: Praha, 2001
Burleigh, M., Třetí říše, Argo, 2008
Šimůnek, M., Pro et contra debaty o zavedení tzv. Eugenické sterilizace v Československu, 1933-1938, in: Speciální pedagogika, 22, 2012, č. 3. s. 224-240

Budeme se tak muset na chvíli zabývat nacistickým právem a pojetím morálky, jakkoliv se nám toto spojení může zdát absurdní. Logika tohoto postupu se odhalí v okamžiku, kdy si připomeneme vědeckost, do které se všechna tato opatření halila. Lékařská věda nalézala oporu ve vědě právnické, jež jí dovolovala konat a přitom jí svým způsobem zbavovat odpovědnosti neboť se „jen“ řídila stanovenými zákony. Současně právníci a soudci mohli ulehčit svému svědomí pocitem, že se fyzicky na sterilizačních zákrocích nepodílejí, zůstávají v oblasti teorie.

Nacistická ideologie prosazovala svůj vlastní koncept morálky. Ta byla nedílnou součástí práva, což bylo charakteristické pro národní socialismus. Ten se paradoxně vyznačoval silně moralizující rétorikou, jak uvádí V. Knapp.¹³⁴ Cíl vytvořit „nový“ německý národ spočíval na pilíři hodnotového systému, který národní socialismus prosazoval a současně umožňoval ospravedlnit politická rozhodnutí. Tento systém museli lidé přijmout, aby byli ochotni obětovat se pro národ, čehož by nebylo možné dosáhnout pouhou silou donucovacích prostředků a zastrašováním. K tomu velmi efektivně sloužila propracovaná propaganda. Mělo se tak docílit vnitřní loajality a souznění se systémem, podpory politickým cílům. Jak dále uvádí T. Sobek „primárním účelem nebylo donutit člověka, aby byl ochoten něco udělat proti svému svědomí, ale indoktrinovat ho, aby věřil, že to, co dělá je správné. Takový člověk totiž pracuje pro režim z vlastní iniciativy, tedy, i když není zrovna pod dohledem.“¹³⁵ Nešlo tak o pouhé „vymývání“ mozků, ale o přesvědčení, víru a o osobní volbu, dá se říct, každého jednotlivce.

Takto pojatá morálka a společenské hodnoty měly beze sporu vliv na přístup k tzv. nežádoucím a vysvětluje, jak se do kategorie, která zahrnovala duševně a nevléčitelně nemocné, dostali lidé evidentně bez lékařské diagnózy, kteří se prohřešili pouze proti morálnímu cítění. Je to odpověď na to, proč program nucených sterilizací zahrnoval alkoholiky, tuláky, prostitutky, jednoduše řečeno lidi asociálního chování. A také proč, dle T. Sobka, požadavek na morální čistotu v době války nabíral na intenzitě, kdy byly požadovány tvrdé tresty za takovéto chování včetně pracovní nekázně, pokleslosti a dokonce i plýtvání potravinami.¹³⁶

Myslím, že nyní lépe pochopíme, jak mnozí pracovníci z oblasti sociální péče a zdravotnictví mohli sterilizace obhajovat jako „morální povinnost“, „odpovědnost budoucím

¹³⁴ Knapp, V., Problém nacistické právní filozofie, Plzeň, 2002

¹³⁵ Sobek, T., Viktor Knapp a nacistický moralismus in: Právník, roč. 152, č. 12, 2013, s. 1207

¹³⁶ Sobek, T., Viktor Knapp a nacistický moralismus in: Právník, roč. 152, č. 12, 2013, s. 1206-1218

generacím“ vedenou láskou k bližním a vznosným sebeobětováním.¹³⁷ Osobně se mi líbí příměr H. Scharsachse, který říká, že někteří lékaři to považovali za svaté poslání v rámci „léčby nemocného těla německého národa“.¹³⁸

V rámci zákona o předcházení dědičně nemocnému potomstvu se pak mnoho lékařů činilo nad rámec svých povinností. Někteří definovali jako dědičné choroby i ty, jež byly léčitelné a vyléčitelné, drobné deformace a další včetně již zmíněného asociálního chování.

Zákon byl ještě před začátkem druhé světové války průběžně doplňován, čímž nemám rozhodně na mysli jeho zmírnění. Tak bylo nově možné (dodatkem z roku 1935), jak uvádí Šimůnek v souladu s M. Burleighem, přerušit těhotenství před ukončeným šestým měsícem, sterilizovat děti starší deseti let (do té doby byla stanovena věková hranice čtrnáct let) a od roku 1936 rovněž provést rentgenovou sterilizaci žen starších třiceti osmi let.¹³⁹

Rozsudky o sterilizaci byly vydávány soudy dědičného zdraví a revizními soudy na základě podnětů lékařů, osob pracujících v profesích sociální péče, vychovatelů, pedagogických pracovníků, lidmi z oblasti, kterou dnes nazýváme pomáhající profese. Proti rozsudku nebylo možno se odvolat, nechat se vyšetřit soudními lékaři bylo povinné a právo na právní zastoupení osobám, jež byly před tyto soudy předvedeny, bylo dotčeným odejmuto.¹⁴⁰

Dalším smutným aspektem celé této operace bylo samotné provádění zákroků. V rámci efektivnosti se lékaři zaměřili také na způsoby, jakými sterilizaci provést rychle a levně, s co nejkratší dobou nutné hospitalizace. Na následné možné komplikace či utrpení „pacientů“ se přitom příliš nehledělo, se ztrátami se počítalo. Tak byly zákroky prováděny pomocí rentgenových či radiových paprsků, u žen se zkoušelo zjizvení vejcovodů, které nevyžadovalo sice dlouhou hospitalizaci, zato však přinášelo komplikace, v jejichž důsledku docházelo k úmrtí. Tento zákon a jeho uvedení do praxe byly počátkem a předzvěstí pozdějších pokusů na lidech.¹⁴¹

Spolupráci mezi různými institucemi a vlivem státu velmi napomáhala skutečnost, že zatímco ve světě zpravidla lékaři, psychiatry nevyjímaje, postupem času přecházeli ze státních

¹³⁷ Burleigh, M., Třetí říše, Argo, 2008, s. 298

¹³⁸ Scharsach, H., Lékaři a nacismus, Themis: Praha, 2001, s. 27

¹³⁹ Šimůnek, M., Pro et contra debaty o zavedení tzv. Eugenické sterilizace v Československu, 1933-1938, in: Speciální pedagogika, 22, 2012, č. 3. s. 224-240
Burleigh, M., Třetí říše, Argo, 2008

¹⁴⁰ Tamtéž.

¹⁴¹ Např. Scharsach, H., Lékaři a nacismus, Themis: Praha, 2001

zařízení do soukromého sektoru či sami zakládali své soukromé praxe, v Německu tomu bylo naopak. Dohled státu se tak v kontextu povinnosti nahlašovat osoby vhodné pro sterilizaci stával přímo obludným. Zvláště, když si uvědomíme, že informace se uchovávaly a archivovaly a mohly tak být kdykoli použity.¹⁴²

Pokud k tomu, co již víme, přidáme ještě skutečnost, že se pozornost nesoustředila pouze na nebohého „pacienta“, ale i na jeho širší rodinu, logicky nám z toho vyplyne nepřehledné množství složek o neuvěřitelném počtu obyvatel. Kdo mohl být v bezpečí před neúprosnou „vědou“? To je vskutku těžká otázka, pokud vezmeme v potaz, co říká M. Burleigh, totiž že „pouhých“ 30-40% z celkového počtu sterilizovaných bylo pacienty rozličných ústavů.¹⁴³ V hledáčku zainteresovaných institucí tedy byla z velké části široká veřejnost, z níž se rekrutovalo zbývajících 60-70%.

Německá psychiatrická asociace oproti původnímu záměru kategorii slabomyslnosti neustále rozšiřovala, čímž se zvyšoval i počet potenciálních „pacientů“, jež měli být nově vhodnými kandidáty pro zneplodnění. Situace se tak stávala velmi paradoxní, neboť podle nových pravidel by se zákon dotýkal nezanedbatelného množství členů nacistické strany a podporujících uskupení¹⁴⁴. Cestou z této absurdity bylo svalení viny na vzdělávací systém. Nicméně to neznamenal přehodnocení či zmírnění daného zákona, režim chránil sám sebe a s neúprosnou důsledností kličkoval mezi tím, co se mu hodí a co nikoli. Myslím, že nám hodně napoví pojem „morální šílenství“, který bylo možné použít jako jakousi diagnózu svého druhu, pokud ostatní nástroje selžou. Co si pod tímto pojmem představit je více než nasnadě. Cokoli. Cokoli, aby člověk, o kterém se již jednou rozhodlo, že má být sterilizován, neměl úniku.

A úniku skutečně neměl. Soudy dědičného zdraví se skládali ze soudce, státního lékaře a lékařského „odborníka“, který však často neměl odbornou způsobilost v dané oblasti. Případy velmi často soudili ti samí lékaři, kteří zákrok navrhli¹⁴⁵. Soudy své výroky vynášely na základě řízení, které netrvalo více než několik minut. Zachování právních zásad tedy bylo

¹⁴² Burleigh, M., Třetí říše, Argo, 2008

¹⁴³ Tamtéž s. 300

¹⁴⁴ Tamtéž, kap. V. „Umlčení idejí včerejška“: eugenika a „eutanasie“

¹⁴⁵ Např. Burleigh, M., Třetí říše, Argo, 2008

Šimůnek, M., Pro et contra debaty o zavedení tzv. Eugenické sterilizace v Československu, 1933-1938, in: Speciální pedagogika, 22, 2012, č. 3. s. 224-240

Vojtko 300-600 tis., Vojtko, T., Sterilizace a eutanazie postižených v období 2. světové války, in: Speciální pedagogika, 11, 2001, č. 4

jen zdánlivé a pečlivost příkladná. Situace, kdy bylo rozhodnutí změněno, se vyskytovaly, nicméně jejich počet byl mizivý.

Přesný počet osob, které na základě zákona GeVeNa podstoupily lékařský zákrok vedoucí k neplodnosti, je velmi těžké odhadnout. Zpravidla se pohybuje v rozmezí mezi 300-600 tisíci, je však pravděpodobné, že čísla jsou mnohem vyšší.¹⁴⁶ Šimůnek k tomu poznamenává, že úřední statistiky byly v Německu vedeny pouze první roky po vstoupení Zákona na ochranu dědičného zdraví v platnost, což samozřejmě snahu o dohledání přesných čísel velmi ztěžuje, ne-li znemožňuje.¹⁴⁷

Je těžké představit si trauma lidí, kteří byli donuceni podstoupit zákrok, jenž měl na jejich životy dalekosáhlé důsledky. Lidí, kteří přišli o možnost pochovat si v náručí vlastní dítě, sledovat jak roste a těšit se na příchod vnoučat, další generace, již by předali své zkušenosti, rady a lásku. Stejně těžké je pochopit, jak mohlo tuto křivdu podporovat takové množství lidí odborné i laické veřejnosti. Zda to vůbec pochopit lze je otázka, na jejíž zodpovězení si ambice nekladu. Ráda bych se však podívala na mechanismy, které tyto postoje formovaly do té míry, že si člověk přisuzoval právo rozhodovat o tom, jestli má druhý právo na jednu z nejpřirozenějších věcí v lidském životě.

Propaganda, velký pomocník

L. Rees ve své knize popisuje příběh, který se váže k práci původem kanadského historika profesora Roberta Gellatelyho, který prováděl archivní výzkum (zkoumal materiály gestapa, jež se v archivu zachovaly) ve městě Würzburg v jihozápadním Německu. Toto město spadalo do správní oblasti čítající přibližně jeden milion obyvatel a na tento počet lidí připadalo přesně dvacet osm příslušníků gestapa, přičemž polovina z nich, podle profesora, se

¹⁴⁶ Šimůnek uvádí 400 tis., Šimůnek, M., Pro et contra debaty o zavedení tzv. Eugenické sterilizace v Československu, 1933-1938, in: Speciální pedagogika, 22, 2012, č. 3. s. 224-240
Vojtko 300-600 tis., Vojtko, T., Sterilizace a eutanazie postižených v období 2. světové války, in: Speciální pedagogika, 11, 2001, č. 4., s. 230
Tauchen 360 tis., Tauchen, J., Škodová, L., Nucené sterilizace ve Třetí říši – zločin na základě zákona, MU: Brno, Conference proceedings COFOLA 2008, s. 1152-1162
Proctor 300-350 tis., Proctor, R., Rasová hygiena Lékařství v době nacismu, Academia: Praha, 2009. Přičemž odkazuje na jiné autory, kteří uvádí počty vyšší.

¹⁴⁷ Šimůnek, M., Pro et contra debaty o zavedení tzv. Eugenické sterilizace v Československu, 1933-1938, in: Speciální pedagogika, 22, 2012, č. 3. s. 224-240, s. 231 poznámka pod čarou.

zabývala pouze administrativou. Naskytá se otázka, kterou si kladl Gellately i Rees. Jak mohl tak malý počet kontrolovat tak velké území s jeho občany? V tomto případě platí, že to nejjednodušší vysvětlení je pravdivé. Gestapu ochotně pomáhali běžní občané, kteří většinou nebyli členy žádné nacistické organizace. Rees uvádí, že z dokumentů vyplynulo, že plných 80% politických „přechinů“ vyšetřovaných gestapem pocházelo z udání řadových Němců. Ti tak nečinili pod hrozbou násilí, obavy z uvěznění apod., ale zcela dobrovolně, přičemž jejich motivace, dle údajů ze svazků, byla spíše nejasná. Strach, kterým se někteří po válce hájili, byl obhajobou nedostatečnou. Teror, hrozby a zastrašování se zpravidla neuplatňovaly vůči řadovým občanům svévolně, pokud nespádali do skupiny, která byla režimu trnem v oku, tedy komunisté, asociálové, Židé a další.¹⁴⁸

Nyní k tomu, proč jsem zde vlastně tento příběh uvedla. Bylo by bláhové si myslet, že město Würzburg bylo nějakou výjimkou, že zrovna v této oblasti žili lidé s horšími charakterovými vlastnostmi či povahovými rysy. Potom ale musíme připustit, že Němci ve velké míře s režimem a jím prosazovanými hodnotami souzněli. Ovšem stejně bláhové by bylo z toho vyvodit závěr nějaké národní mentality nebo nějakého stejně zjednodušujícího a generalizovaného výroku. Částečně snad tento fenomén můžeme vysvětlit vlivem propagandy a to propagandy úspěšné.

O nezbytnosti propagandy nacisté věděli své. Hitler se na toto téma vyjádřil ve své knize *Mein Kampf*, kde z neúspěchu v první světové válce viní, kromě jiného, také účinnou propagandu Západu a její naprostou absenci na straně poražených.¹⁴⁹

Jeho předpoklad, že správně zvolené způsoby vedení propagandy je ne-li klíčové pak rozhodně důležité, nebyl lichý. Věděl, že tento nástroj je účinnější a efektivnější než pouhé násilí, zastrašování a teror přestože mu ani tyto praktiky nebyly cizí.

K tomu, aby masy aktivně podporovaly prosazovanou politiku či světonázor, stavěly se na její obranu, bylo třeba je přesvědčit. Přesvědčit vnitřně. Lidé si musely žádoucí názory, postoje a reakce internalizovat a zafixovat ve svém vědomí i podvědomí, vytvořit si z nich jakousi druhou přirozenost. Tato ideologizace současně s politizací veřejného prostoru legitimizovala použité prostředky, které tak byly nejen nutné, žádoucí, ale také správné a

¹⁴⁸ Rees, L., *Nacisté, Dějiny varují*, Mladá fronta: Praha, 2008

¹⁴⁹ Hitler, A., *Mein Kampf*, Hurst and Blackett Ltd., 1939

morálně očištěné, dá-li se to tak říci. Jak říká H. Arendtová, jde o systematické a nepřetržité dodávání zdání reality cílům ideologie a jejím lžím.¹⁵⁰

Cílem propagandy je vytvoření kolektivního vědomí a vzorů jednání, jež jsou ve shodě s cíli strany, státu, vůdce atd.¹⁵¹

Jde o to zaujmout a přesvědčit co největší počet lidí, primárně je cíleno na lidové masy, propaganda musí být vedena způsobem srozumitelným těm nejomezenějším, musí se přizpůsobit chápání těch nejnechápatějších. Úspěch takového počínání pak spočívá v získání pozornosti a srdcí masy.¹⁵² Ta se zcela ztotožní s propagovanými myšlenkami a jejich postoje se stanou identickými.

Je vcelku logické, z hlediska účinnosti propagandy, obracet se spíše na cit než rozum. Masa, jak známo, nejedná rozumově, ale je ovládána emocemi, základními lidskými pudy. V tom spočívá její nebezpečnost, neboť k uklidnění masy nelze použít racionální argumenty.

Podle M. Hemelíka užívá propaganda dva hlavní prostředky. Tím prvním je psychologie, druhým výběr a úprava zpráv. Psychologické prostředky jsou založeny na využívání duševních procesů ke snadnějšímu přijetí žádoucích myšlenek a postojů, cílí tak především na emoce, cit, přičemž právě ty napomáhají přechodu od myšlenek k činům.¹⁵³

Každý, kdo někdy sledoval nějaký dokument zachycující projevy či schůze nacistických pohlavárů, si jistě povšiml emotivního náboje řečníků a vytržení posluchačů, které je až zarážející.

Nehodlám se zde zabývat komplexní analýzou prostředků propagandy, přesto zmíním ještě dva, které považuji v rámci své práce za důležité. Jsou to generalizace a identifikace.

Generalizace čili zobecnění, je proces, který užíváme pro snazší orientaci ve světě, umožňuje nám organizovat, kategorizovat složitost sociálního světa a jako taková je naprosto přirozená. Generuje předsudky a postoje, které složitost světa zjednodušují a i to je pro člověka přirozené. Propaganda využívá právě této přirozenosti, snaží se využít již existujících předsudků a pokud možno tyto ještě více prohloubit, a zároveň, v souladu s ideologickými

¹⁵⁰ Arendtová, H., Původ totalitarismu I-III, Oikoymenth, 1996, s. 473

¹⁵¹ Podrobnější výklad např. Sociologická encyklopedie, Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., ed. Nešpor, Z., dostupné na: <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Propaganda> [2019-08-20, 12:46]

¹⁵² Hitler, A., Mein Kampf, Hurst and Blackett Ltd., 1939

¹⁵³ Hemelík, M., De propagando, E-Logos, Electronic journal for philosophy, ISSN 1211-0442, 2008

cíli, vytvořit nové.¹⁵⁴ Tento přístup je v nacistickém režimu patrný nejmarkantněji v postoji k Židům a dalším vyloučeným skupinám.

Identifikace nebo také ztotožnění je stejně jako generalizace přirozeným jevem, dítě se ztotožňuje se svým rodičem, sourozencem, idolem atd. Je založena na pozitivních emocích jako je obdiv vůči osobě, skupině, se kterou se ztotožňujeme. M. Hemelík v tomto případě hovoří o skupinové totožnosti, myšlení, jež se v jazyce propagandy často projevuje užíváním „my“ nejen v zásadních záležitostech, jež představují v plném rozsahu praktiky propagandy Třetí říše.¹⁵⁵

Propaganda se nesla v duchu morálky a hodnot, jež byly německému národu přisuzovány, využívala utrpení první světové války a především doby po ní, hospodářské krize, nejistoty, chaosu a pocitu pokoření. V tomto kontextu vytvářela obraz zářné budoucnosti. Německý národ jako jeden muž měl naplnit svůj vznešený osud. „Drobné“ překážky v podobě duševně nemocných lidí a jiných „živlů“ byly vykresleny jako nutná, nezbytná oběť, vysvětlená „racionálními“ důvody ekonomickými, existenčními, ideologickými.

Nacistická propaganda předkládala veřejnosti grafy, články v odborných i komerčních časopisech a dokumentární filmy s argumentací pro povinnou sterilizaci. Nemocní byli vykreslováni jako neužitečné kreatury, byla zpochybňována jejich lidskost. Sumy peněz vynaložené na péči o nemocné byly stavěny do protikladu k živobytí prostého dělníka a jeho dětí.

Ministerstvo propagandy, v jehož čele stál od jeho založení roku 1933 nechvalně známý J. Goebbels, se aktivně snažilo dostat pod svou naprostou kontrolu oblasti kultury a sdělovací prostředky. Jejich obsah měl být nadále naplněn, jak říká P. Longerich „nacionálně socialistickým duchem“.¹⁵⁶ Tento socialistický duch byl patrný téměř na každém kroku, zcela ovládl veřejný prostor. P. Longerich připomíná transparenty, plakáty, vývěsní skřínky, ale také výzdobu celých ulic, jejich přejmenování, naprostou přeměnu veřejného prostranství reprezentativní architekturou, politický podtext v mnohých reklamách atd.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Hemelík, M., De propagando, E-Logos, Electronic journal for philosophy, ISSN 1211-0442, 2008

¹⁵⁵ Tamtéž.

¹⁵⁶ Longerich, P., Goebbels, Grada Publishing, 2013, s. 301

¹⁵⁷ Longerich, P., Goebbels, Grada Publishing, 2013, s. 249-250

Nacistická propaganda byla založena na již existujících předsudcích a názorech veřejnosti a jejich zesilování, čímž se zvyšovala její efektivita.¹⁵⁸ Přestože víme, že veřejnost se stavěla vcelku kladně k nuceným sterilizacím vybraných sociálních skupin, bylo i toto téma předmětem propagandy. Důvod byl prostý. Nepochybně se jednalo o přípravu široké veřejnosti na další krok, jež měl následovat a kterým byla fyzická likvidace.

Zdůrazňovalo-li se v počátku, že sterilizace není trestem, že se tito lidé ničím neprovinili, pak se jejich obraz ve filmové propagandistické produkci značně proměnil.

Například ve filmu *Erbrank* z roku 1936 byli nemocní srovnáváni či dokonce ztotožňováni se zločinci a násilníky, nebezpečnými devianty, vrahy, zkrátka vyvrheli společnosti. Ve filmu *Oběti minulosti* se zase zdůrazňoval podíl Židů mezi duševně nemocnými, které německý stát v ústavech velkoryse živí. Zneužívalo se obrazu lékařů a zdravotního personálu, jež se mezi lidmi těšily úctě.¹⁵⁹ Cílem nebylo nic menšího než vytvoření nové morálky, o které zde již byla řeč výše. Její součástí bylo otupění lidí vůči lítosti a soucitu s těmi, se kterými se do budoucna nepočítalo.

Avšak je důležité zdůraznit, že ačkoli byla v nacistickém Německu propaganda velmi dobře propracovaná, nelze jí přičítat roli větší, než ve skutečnosti měla. Mnoho Němců s doktrínami nacismu souznělo, aniž by bylo pod vlivem propagandy. Vypovídá o tom výsledek výzkumného projektu, v němž po válce 40% Němců vypovědělo, že třicátá léta hodnotí kladně, vzpomínají na ně jako na „dobré časy“. Tento výsledek je o to zářející, že výzkum probíhal na začátku padesátých let, tedy v době, kdy Němci znali plnou pravdu o zřůdnostech nacismu, o pracovních a vyhlazovacích táborech, o přístupu k duševně nemocným lidem atd.¹⁶⁰

Ať již byla role propagandy jakákoli, sterilizace duševně nemocných lidí započala proces, který ve výsledku stál život tisíců lidí, proces, který byl plánovaný dlouho předtím a který znamenal morální degeneraci a zkázu podstatného prvku lidství.

Eutanazie dětí

¹⁵⁸ Murphy, D., *The Poison Chalice: The Relationship Between Culture, Language, Politics and Conflict*, Lapwing Publications, 2008 [vlastní překlad autorky]

¹⁵⁹ Burleigh, M., *Třetí říše*, Argo, 2008

¹⁶⁰ Rees, L., *Nacisté, dějiny varují*, Mladá fronta, 2008

Většina lidí si dnes při vyslovení slova „eutanazie“ představí jakousi milosrdnou smrt, ukončení trápení lidí nevy léčitelně nemocných, jejichž utrpení je již tak veliké a naděje na zlepšení tak malá, že tato smrt znamená úlevu a vysvobození. Mnozí si připomenou vzrušenou debatu, jež toto téma stále vzbuzuje, tábor příznivců s racionálními argumenty i tábor odpůrců s argumenty neméně racionálními. Tento pojem však v sobě nese i část temné historie. Historie nacistického režimu, který význam tohoto slova proměnil v zlověstné a kruté řádění. S milosrdností či vysvobozením nemělo vůbec nic společného, spojujícím článkem byla jen smrt.

Smrt v nacistickém programu „eutanazie“, jenž nebyl ničím jiným než systematickým vyvražďováním masového charakteru, nalezlo dle odhadů přibližně 270 000 lidí.¹⁶¹

Počátek lze vysledovat do roku 1939, kdy tento program započal „eutanazií“ dětských pacientů a to bez rozdílu věku. Je však nutné zmínit, že Hitler se tímto tématem zabýval již koncem 20. let, a přestože narážel na vlnu odporu, od svého záměru neupouštěl. Jeho argumenty spočívaly ve vyzdvihování finanční úspory a především neužitečnosti těchto lidí pro společnost, odtud „*životy nehodné žít*“. To vše samozřejmě v dikci rasové čistoty národa. S rasou to mnohdy ale vůbec nesouviselo.

Příznivci tohoto programu se, zcela v souladu s Hitlerem, zaštiťovali vyššími cíli, přírodními zákony a nutností zabývat se kvalitou populace, zájmy celku, jimž se jednotlivci musí podřídit a v určitých případech i obětovat. Právo na život se nemělo automaticky předpokládat, nýbrž si ho lidé museli zasloužit a zdůvodnit. Zabíjení duševně (nejen) nemocných tak bylo z jejich pohledu nejen žádoucí, ale i humánní. I přes to však byly hlasy odpůrců stále velmi silné a také početné. Hitler vcelku správně předpokládal, že po vypuknutí války nebudou debaty kolem likvidace psychiatrických pacientů na pořadu dne a celá záležitost zanikne ve všeobecném zmatku a nastalé situaci a tak se jeho nelidský plán jen o nějakou dobu odložil. Válka navíc skýtala další argument v podobě válečné oběti, kterou přinášeli mladí muži na bojišti, již mohl postavit do protikladu „snadné“ oběti nemocných a vykreslit je tak o více jako neužitečné.¹⁶²

¹⁶¹ Šimůnek, M., *Deus iudicat, cum nemo accusat, Reflexe, dokumentace a (ne)vyšetřování nacistické „eutanazie“ v Československu v letech 1945-1990*, in: *Securitas imperii*, ÚSTR: Praha, 2015, Sv. 27/2, s. 138-167

¹⁶² Proctor, R., *Rasová hygiena Lékařství v době nacismu*, Academia: Praha, 2009
Hitlerův pohled na danou problematiku: Hitler, A., *Mein Kampf*, Hurst and Blackett Ltd., 1939, např. kap. *Národ a rasa*, kap. *Stát*

Program „eutanzie“ neboli dětská „eutanzie“ vzbuzoval nevoli veřejnosti, některých církví i lékařů. Proto nebyl spuštěn oficiálně, ale podléhal režimu utajení. Nikdy také neměl, oproti nuceným sterilizacím, oporu v zákoně, prakticky vzato se jednalo, i v rámci režimu, o vraždy.¹⁶³ Celý proces a jeho mechanismus se ukrýval za „Říšský výbor pro vědeckou evidenci závažných dědičných a vrozených těžkých chorob (Reichsausschus zur wissenschaftlichen Erfassung von erb – und anlagebedingten schweren Leiden). U jeho zrodu stáli Hitlerův lékař Karl Brandt a Philipp Bouhler, šéf Hitlerovy zvláštní osobní kanceláře.“¹⁶⁴

Utajení skutečného záměru se dělo prostřednictvím zastíracích manévrů. Děti tak byly aktivně vyhledávány a hospitalizovány kvůli poskytnutí kvalitnější a modernější léčby, rodičům byla dávana naděje na úplné vyléčení jejich potomků. Zaměstnanci klinik falšovali lékařské zprávy a dokumenty (na místo „eutanzie“ či „usmrcení“ se uváděla zásadně „léčba“) a byli zavázáni mlčenlivostí.¹⁶⁵

Stejně jako u sterilizací i v tomto případě měli lékaři a takřka každý, kdo se z profesního hlediska dostal do styku s postiženými dětmi, ohlašovací povinnost. Jednotlivé případy pak byly přezkoumány třemi odborníky¹⁶⁶, kteří následně u každého dítěte zapsali do příslušné kolonky znaménko plus nebo mínus, přičemž plus znamenalo zařazení do programu „eutanzie“. Tyto děti pak byly převezeny do několika (přibližně třiceti) speciálních klinik pod záminkou poskytnutí lepší odborné péče.¹⁶⁷ Kliniky se, jak uvádí H. Baier, schovávaly za nevinným názvem „léčebné pečovatelské ústavy“ (Heilpflgeanstalten) a „péči“ v nich zajišťovali speciálně školení lékaři, kteří se hlásili zcela dobrovolně. H. Baier zdůrazňuje, že do této činnosti nebyli nuceni.¹⁶⁸

První oddělení, určené primárně pro „léčbu“ dětí, vzniklo v Gördenu u Brandenburgu a oficiálně disponovalo léčebnými možnostmi a procedurami dle nejnovějších vědeckých poznatků. V jeho čele stála tehdejší kapacita dětské psychiatrie a také velký zastánce eutanzie profesor Hans Heinz. Pod jeho vedením se klinika proměnila ve vzorové likvidační

¹⁶³ Proctor, R., Rasová hygiena Lékařství v době nacismu, Academia: Praha, 2009

¹⁶⁴ Zeman, P., Kancelář vůdce NSDAP a akce „T4“, in: Paměť a dějiny: revue pro studium totalitních režimů, roč. 9, č. 2, 2015, s. 56-66, s. 57

¹⁶⁵ Scharsach, H., Lékaři a nacismus, Themis: Praha, 2001

¹⁶⁶ Tito lékaři, kteří případy posuzovali, žádné dítě osobně neviděli, rozhodovali pouze na základě informací uvedených ve formuláři, jak uvádí Rees, L., Nacisté, Dějiny varují, Mladá fronta, 2008, s. 64

¹⁶⁷ Burleigh, M., Třetí říše, Argo, 2008, s. 321

¹⁶⁸ Baier, H., Eugenika v Sudetech během druhé světové války – 1., in: Speciální pedagogika, 2007, roč. 7, č. 1, s. 41-48

Nebo např. Vojtko, T., Sterilizace a eutanzie postižených v období 2. světové války, in: Speciální pedagogika, 11, 2001, č. 4

středisko a významné školící pracoviště zdravotnického personálu pro rozsáhlou síť podobných zařízení, jež postupně vznikala nejen v Německu, ale také v Rakousku a Polsku.¹⁶⁹

„Péče“ v těchto ústavech, uvozovky jsou skutečně na místě, odpovídala hodnotě, kterou tyto děti pro společnost měly. Spíše lze říci, že se o ně nepečovalo vůbec a tato nebohá stvoření při čekání na smrt jen přežívala. Prioritou bylo udržet náklady co nejnižší, ničím neplýtvat, tedy ani jídlem nebo energiemi na topení. Dávky potravin byly snižovány na samou hranici snesitelnosti. Somatická onemocnění, jak říká H. Baier, se nesměla léčit.¹⁷⁰

Děti byly podrobeny různým testům, často velmi bolestivým. Do jídla či pití jim byly přimíchávány barbituráty, jež měly utlumit dýchání a následně způsobit plicní choroby a smrt, byly předávkovány morfiem nebo jinými látkami.¹⁷¹ Některé prostě jen vyhladověly k smrti, jiné byly otráveny rozličnými jedy nebo zemřely na následky nemocí způsobených podvýživou, chladem apod.¹⁷²

Konec životní pouti znamenala tato akce či program také pro mnoho zdravých dětí ze smíšených manželství.

Všechny zemřely za asistence odborníků, lékařů, kteří své „úspěchy“ jak v akci samotné, tak v oblasti úspor nadšeně prezentovali ve formě grafů, tabulek a čísel. Zemřely samy, bez rodiny, blízkých a přátel, bez soucitu a lítosti. Nedostaly šanci na život. Nebývalou krutost a nelidskost dokresluje skutečnost, že se takto zabíjely všechny děti, novorozence nevyjímaje. Jejich nevinnost a bezbrannost nikoho nedojala.

Rodiče byli o průběhu léčby svých ratolestí informováni lživě, návštěvy nebyly povolovány nebo jen minimálně. Plánovalo se tak, aby nedošlo k podezřele vysokému počtu úmrtí najednou, datum úmrtí i příčiny smrti se falšovaly. Rodiče a příbuzní si měli myslet, že dítě zemřelo přirozenou smrtí.¹⁷³

Tyto praktiky byly na německém území provozovány až do konce války roku 1945 a stály život téměř 5 000 dětí. Poslední děti byly otráveny luminalem koncem dubna roku 1945

¹⁶⁹ Scharsach, H., Lékaři a nacismus, Themis: Praha, 2001

¹⁷⁰ Baier, H., Eugenika v Sudetech během druhé světové války – 1., in: Speciální pedagogika, 2007, roč. 7, č. 1, s. 43

¹⁷¹ Burleigh, M., Třetí říše, Argo, 2008, s. 321

¹⁷² Vojtko, T., Sterilizace a eutanazie postižených v období 2. světové války, in: Speciální pedagogika, 11, 2001, č. 4

¹⁷³ Vojtko, T., Sterilizace a eutanazie postižených v období 2. světové války, in: Speciální pedagogika, 11, 2001, č. 4

v Eglfingu a podle H. Baiera se „jednalo o děti utečenců, kteří se chtěli v Bavorsku zachránit před postupující sovětskou armádou.“¹⁷⁴

Nelze ovšem opomenout fakt, že někteří rodiče o usmrcení svého postiženého dítěte žádali sami. Zda to bylo vlivem finanční situace, mírou postižení a s tím spojeným emočním vypětím nebo všudypřítomnou propagandou, je otázka. Pravděpodobně to bylo způsobeno všemi faktory dohromady. Jejich počet byl ale vzhledem k rozsahu celé akce marginální. Navíc, píše M. Burleigh, byly všechny takové žádosti odmítnuty s odkazem na jejich amorálnost, což byla součást manipulace veřejným míněním, které většinově nebylo usmrcování z „milosti“ nakloněno.¹⁷⁵

O všem se dlouho mlčelo a dalo by se říci, že se mlčí dodnes. Většina materiálů byla na konci války spálena a pachatelé si z pochopitelných důvodů nechávali tyto hrůzy pro sebe. O absenci jakéhokoli vyšetřování, snaze někoho potrestat, svědčí fakt, že někteří lékaři, často i ti ve vedoucích funkcích, na svých místech zůstávali až do důchodového věku. Tak na své pozici setrval např. Dr. Theo Niebel, který vedl jedno z oněch „specializovaných“ pracovišť (V Aplerbecku), do šedesátých let, kdy odešel na „zasloužený“ odpočinek.¹⁷⁶

Zda bylo jejich mlčení, zapírání, lhaní a bagatelizování způsobeno alespoň zčásti špatným svědomím se můžeme jen dohadovat, spíše to však zůstane v rovině upřímného přání čtenáře. Obzvláště budeme-li věřit, a není důvod tak neučinit, výpovědi jednoho dětského pacienta, který si do posledních dnů svého života vybavoval, jak zdravotnický personál vybíral děti k usmrcení u oběda pouhým letným pohledem, bez dokumentace či jakéhokoli vyšetření. Nebo byl jako těžké postižení diagnostikován pouhý rozštěp rtu.¹⁷⁷ Tak, jako by to byla pouhá hra.

Nebyla to hra, byl to boj o život. Boj, který byl předem prohraný. Byly to zločiny, jež nebyly často potrestány, čemuž se budu více věnovat v závěru následující kapitoly.

¹⁷⁴ Baier, H., Eugenika v Sudetech během druhé světové války – 1., in: Speciální pedagogika, 2007, roč. 7, č. 1, s. 43 [odkazuje na Schmuhl, H.–W., Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie. Von der Verhütung zur Vernichtung „lebenswerten Leben“ 1890-1945, Göttingen, 1987, s. 187]

¹⁷⁵ Burleigh, M., Třetí říše, Argo, 2008

¹⁷⁶ Rees, L., Nacisté, Dějiny varují, Mladá fronta, 2008, s. 66

¹⁷⁷ Rees, L., Nacisté, Dějiny varují, Mladá fronta, 2008, s. 66

Eutanazie, program T4

Píše se rok 1939, je druhá polovina října a Adolf Hitler podepisuje dokument datovaný zpětně ke dni vypuknutí druhé světové války, tedy k 1. září 1939. Tímto dokumentem zdravotnického oddělení Říšského ministerstva vnitra byl zahájen (k již probíhající akci dětské „eutanazii“) program „eutanazie“ všech duševně nemocných. Centrála, z níž byla celá akce koordinována, sídlila v Berlíně na adrese Tiergarten strasse 4, od níž se odvozoval název T4.¹⁷⁸

S plánem byli obeznámeni významné osobnosti z oblasti psychiatrie, které se do programu měli aktivně zapojit, což odmítl pouze jeden z nich.¹⁷⁹

Organizační struktura se skládala ze čtyř institucí, které měly zajistit bezproblémový průběh a efektivitu. Říšské pracovní společenství léčebných a ošetrovatelských ústavů mělo na starosti podchycení a zaznamenání pacientů, kteří měli být posláni na smrt. Obecně prospěšná nadace pro ústavní péči zajišťovala výběr personálu a zodpovídala za provoz likvidačních ústavů. Pro transporty nemocných byla zřízena Obecně prospěšná společnost pro transport nemocných. A nakonec, v roce 1941, bylo zřízeno Ústřední zúčtovací místo, v jehož kompetenci byla úhrada nákladů na ošetřování pacientů/obětí. Finančně celou akci zaštiťovalo říšské vedení NSDAP.¹⁸⁰

Postup při výběru, rozhodování o životě a smrti, byl téměř totožný s postupem uplatňovaným u dětí. Dotazníky vyplněné kompetentními osobami z psychiatrických ústavů, klinik a starobinců, jež nesly záznamy o každém jednotlivém pacientovi, byly odeslány Říšskému výboru. Ten je následně předal dál k posouzení třem „nezávislým“ odborníkům Říšského ministerstva vnitra, kteří vynesli konečný verdikt.¹⁸¹ Existovala sice odvolací instance tvořená vrchními znalci, což byly ty nejvyšší autority psychiatrické vědy¹⁸², nikoho však asi nepřekvapí, že byla pouhou formalitou, zdáním vědecké objektivit.

¹⁷⁸ Vojtko, T., Sterilizace a eutanazie postižených v období 2. světové války, In: Speciální pedagogika, 2001, roč. 11, č. 4, s. 229-238

¹⁷⁹ Aslanov, A., Šišinová, J., Medicína na scestí, Avicenum: Praha, 1981, s. 17

¹⁸⁰ Zeman, P., Kancelář vůdce NSDAP a akce „T4“, in: Paměť a dějiny: revue pro studium totalitních režimů, roč. 9, č. 2, 2015, s. 56-66, s. 60

¹⁸¹ Baier, H., Eugenika v Sudetech během druhé světové války – 1., in: Speciální pedagogika, 2007, roč. 7, č. 1, s. 44

¹⁸² Scharsach, H., Lékaři a nacismus, Themis: Praha, 2001

Vzhledem k tomu, že se jednalo o desetitisíce lidí, vyvstala otázka, jak operaci provést, aby byla rychlá, finančně co nejméně náročná a nevzbudila podezření u veřejnosti. Připomínám, že veřejnost nebyla nakloněna takovému řešení a současně, že akce T4 nebyla nikdy právně posvěcena, byla nezákonná a tedy zločinem i přesto, že vykonavatelům byla slíbena beztrestnost.¹⁸³

M. Burleigh uvádí, což se může zdát absurdní, že padly i takové návrhy jako hromadné autobusové či vlakové „nehody“.¹⁸⁴ Tyto metody byly samozřejmě zamítnuty. Někteří pacienti tak byli prostě zastřeleni, to ale bylo náročné z hlediska financí, času i lidských zdrojů. Proto se později přistoupilo k oxidu uhelnatému.

Zplynování se běžně říkalo „dezinfekce“. Těla byla před spálením v k tomuto účelu instalovaných, kremačních pecích řádně prohlédnuta a zbavena zlatých zubů a plomb.¹⁸⁵ Tyto praktiky jsou patrně každému dobře známy z holokaustu Židů a dalších nežádoucích osob, které se ocitly v nacistických vyhlazovacích táborech. Nacisté si vražednou mašinerii odzkoušeli právě na duševně nemocných. Pro program „eutanzie“ byly konstruovány plynové komory, jež na první pohled vypadaly jako sprchy i speciální krematoria.¹⁸⁶

Předpokládaný počet obětí se stanovil velmi jednoduchým matematickým vzorcem, čímž cynismus tehdejších nacistů ještě výrazněji vystupuje. Šlo o poměr „1000: 10: 5: 1, tj. na každých 1000 Němců připadá 10, kteří potřebují nějakou formu psychiatrické péče, 5 z nich vyžaduje stálou péči a z těch by měl být 1 odstraněn. Pokud tedy vezmeme v úvahu, že Německo mělo 65 – 70 milionů obyvatel, znamenalo to, že do programu eutanazie mělo spadat 65 000 – 70 000 osob.“¹⁸⁷

První likvidační středisko bylo zřízeno na zámku Grafeneck v okrese Münsingen ve Württembersku, odtud bylo, pro nesouhlas obyvatel, přesunuto do Hadamaru v okrese Limburg. Další pak vznikla v Brandenburgu, v Hartheimu u Lince, v Sonnensteinu u Pirny a v Bernburgu nad Sálou. Úmyslně byly vybírány objekty obehnané vysokou zdí či jinak chráněny před zraky obyčejných lidí.¹⁸⁸ Navzdory kampaním a propagandě nebyli totiž běžní

¹⁸³ Burleigh, M., Třetí říše, Argo, 2008

¹⁸⁴ Burleigh, M., Třetí říše, Argo, 2008, s. 321

¹⁸⁵ Tamtéž

¹⁸⁶ Tamtéž

¹⁸⁷ Proctor, R., Rasová hygiena Lékařství v době nacismu, Academia: Praha, 2009, s. 211 [cituje: Kaul, F., Psychiatrie im Strudel der „Euthanasie“, Frankfurt am Main, 1979, s. 63-64]

¹⁸⁸ Scharsach, H., Lékaři a nacismus, Themis: Praha, 2001, s. 114

občané těmto praktikám, na rozdíl od akademického a především lékařského společenství, naklonění. I když i mezi lékaři byli tací, kteří se postavili proti.

Někteří vedoucí psychiatrických ústavů ve snaze ochránit své pacienty, v domnění, že účel dotazníků spočívá v plánu uschopnit co největší množství lidí pro práci ve válečném průmyslu i jinde, zveličovali jejich obtíže, aby tak zabránili jejich předčasnému propuštění¹⁸⁹. Bohužel jim tím nevědomky podepsali ortel smrti.

Podle M. Šimůnka existovaly zásadní rozdíly mezi oblastmi, jež byly připojeny k Německu, čímž máme na mysli Sudety a mezi Protektorátem, přičemž základním kritériem byla národnost pacientů a současně i možnosti zajištění akce z hlediska byrokratického, správního i organizačního. V období okupace a druhé světové války se na území sudetské župy nacházelo více než padesát zařízení, která pečovala o duševně nemocné a další pacienty odkázané na dlouhodobou nebo trvalou péči, včetně seniorů. Mezi ty největší řadíme ústav ve Šternberku, Opavě a Dobřanech. Tyto tři byly do akce T4 přímo zapojeny. Původní záměr počítal s usmrcováním především pacientů německé národnosti s diagnózou schizofrenie, epilepsie, slabomyslnost apod. Není asi nutné zdůrazňovat, že diagnózy byly kritériem velmi vágním a její meze se neustále rozšiřovaly. Podstatné je, že mezi oběťmi této akce se nacházel i nemalý počet českých a zčásti i polských nemocných.¹⁹⁰

Jak již víme, podléhala tato akce utajení, avšak její rozsah, ať již skutečný či plánovaný, tento požadavek značně ztěžoval. Lidé začali mít podezření, že oficiální prohlášení a realita se více než rozchází.

Začaly kolovat zvěsti o zabíjení dětí, podezřelé bylo vylidňování ústavů a domovů důchodců, kam lidé z obavy, že se již nevrátí, tak jako mnoho jiných před nimi, odmítali nastoupit, hromadily se stížnosti rodičů, kteří nevěřili přirozené příčině smrti svých dětí atd. Paradoxní byly i případy, kdy rodičům byla jako příčina smrti uvedena komplikace po operaci slepého střeva, přestože jejich dítě slepé střevo již dávno nemělo.¹⁹¹

Veřejnost dávala najevo odpor k podobným praktikám, v čemž je podpořila i katolická církev a tento tlak neustával. Veřejné mínění v tomto případě prosadilo svou a Hitler v srpnu

¹⁸⁹ Scharsach, H., Lékaři a nacismus, Themis: Praha, 2001

¹⁹⁰ Šimůnek, M., Deus iudicat, cum nemo accusat, Reflexe, dokumentace a (ne)vyšetřování nacistické „eutanzie“ v Československu v letech 1945-1990, in: Securitas imperii, ÚSTR: Praha, 2015, Sv. 27/2, s. 138-167

¹⁹¹ Proctor, R., Rasová hygiena Lékařství v době nacismu, Academia: Praha, 2009

roku 1941 program „eutanzie“ oficiálně ukončil.¹⁹² Přesto se jednalo o, svým způsobem, Pyrrhovo vítězství. Lidé zodpovědní za skutečný holokaust nemocných, přestože již v této době dosáhli původního plánu, jenž se týkal zabití cca 70 000 lidí, akci ukončili jen formálně. Likvidace duševně a tělesně postižených pokračovala dál, změnil se jen její charakter.¹⁹³

Organizace již nebyla vedena shora, veškerá rozhodnutí i administrativa nyní plně spadala pouze do kompetence zdravotních oddělení. Povinnosti, spojené s realizací hromadného zabíjení nemocných, odpadly a bylo již jen na samotných lékařích a personálu, jak se v nově vzniklé situaci zachovají. Odpovědnost přešla na jednotlivé nemocnice a ústavy, jež „eutanzie“ prováděly i nadále. Nyní se ale již nepoužívalo smrtícího plynu, nýbrž léků, jedů a krutého vyhladovění. Zvýšil se také počet ústavů, nemocnic či center, kde se takováto praxe vykonávala. O mnohém vypovídá skutečnost, že v ústavech, a nebylo jich málo, se počet úmrtí po Hitlerově oficiálním ukončení programu T4, rapidně zvýšil. R. Proctor v tomto ohledu píše, že „operace“ se začala stávat spíše součástí běžného provozu nemocnice“.¹⁹⁴

V podstatě nikým neřízené pokračování likvidace „životů nehodných žití“, se vžilo pod názvem „divoká eutanzie“. Nemocní všech věkových kategorií nadále umírali, zatímco se nacisté zabývali myšlenkou na další využití plynových komor. S určitými „vylepšeními“ je využili více než dost.

Jen ve stručnosti zmíním projekt 14f13, jinak také zvaný „zvláštní léčení“, který je spojen s osobou říšského vůdce SS H. Himmlera, na jehož pokyn se tento projekt realizoval. Ona stručnost nemá nic společného s důležitostí či naléhavostí tématu, ale s tím, že vše, co bylo řečeno o „eutanzii“, lze aplikovat na 14f13, a tak bych se pouze opakovala. Rozdíl spočíval především v místě výkonu, kterým byly koncentrační tábory, v nichž byly, v rámci tohoto projektu, likvidováni přednostně lidé duševně nemocní, fyzicky znetvoření atd.

Akce byla pojmenována po zkratce používané pro inspektory koncentračních táborů následované kódem užívaným k popisu způsobu smrti oběti. Tak kód 14f5 označoval zastřelení na útěku, 14f6 sebevraždu, 14f7 přirozenou smrt.¹⁹⁵

¹⁹² Hughes, M., Mann, Ch., Hitlerovo Německo *Život v období Třetí říše*, Columbus: Praha, 2002

¹⁹³ Proctor, R., *Rasová hygiena Lékařství v době nacismu*, Academia: Praha, 2009

¹⁹⁴ Tamtéž. s. 211

Srovnej např. Scharsach, H., *Lékaři a nacismus*, Themis: Praha, 2001

Nebo: Burleigh, M., *Třetí říše*, Argo, 2008

¹⁹⁵ Burleigh, M., *Death and Deliverance: Euthanasia in Germany, C. 1900 to 1945*, CUP Archive, 1994, s. 220
[volný překlad autorky]

R. Proctor píše, že v ústavu v Hadamaru oslavoval roku 1941 všechen personál od lékařů až po sekretářky, kremaci desetitisícového pacienta.¹⁹⁶ Neumím si představit, že ačkoli pod vlivem ideologického působení, propracovaných mechanismů propagandy, oddanosti vůdcově vůli a nevím čeho ještě, může něco takového oslavovat člověk, v jehož nitru se skrývá cokoli vzdáleně připomínající svědomí. Je těžké připustit, že toto páchal Člověk.

Veřejnost vs. Intelektuálové

Stojí za to vrátit se a na chvíli zastavit u odporu veřejnosti, který vyústil v zastavení, respektive zdánlivé zastavení „eutanzie“ jak dospělých, tak dětí. V této skutečnosti se ukrývají dva zajímavé fenomény.

Tím prvním je, že navzdory propagandistickým snahám, se veřejnost nepodařilo přesvědčit o prospěšnosti daného počínání tak jako u sterilizací, které se setkaly s mnohem větší a masovější podporou. A to i přesto, že, jak tvrdí H. Scharsach, byla veřejnost systematicky připravována, k čemuž nacistickým pohlavárům značně napomáhala skutečnost, že měli sdělovací prostředky a kulturu obecně zcela pod kontrolou.¹⁹⁷ Abychom byli přesní, kulturní oblast spadala pod ministerstvo propagandy, jež ve stylu nacistické ideologie ovládal J. Goebbels, jehož obdiv vůči vůdci je všeobecně známý.

Téma „eutanzie“ se vyskytovalo jak v literatuře, tak ve filmovém zpracování. Některá díla byla tvořena přímo na objednávku zmíněného ministerstva, jiná vznikala jako produkt „uvědomělého“ přístupu autora.¹⁹⁸ Tato příprava na likvidaci životů nevhodných žití byla založena na nenásilném podání tématu. Pojmy jako likvidace, eutanzie, životy nevhodné žití se zásadně nepoužívaly, alespoň to tvrdí H. Scharsach.

Nemocní byli vykreslováni dvojím způsobem. Buďto jako zodpovědní, správně smýšlející Němci, jež ve svém neskonalém utrpení nepodlehli sobectví, ale naopak si jasně uvědomovali, jakou bolest způsobují svým blízkým a současně svou neúčinnost a o smrt sami žádali. To je případ např. díla H. Ungera, autora románu *Sendung und Gewissen (1936)*, pravděpodobně známějším filmovým zpracováním z roku 1941, jež se dostalo do kin pod názvem *Ich klage an* a dočkalo se velkého úspěchu. Zápletka filmu je vcelku jednoduchá.

¹⁹⁶ Proctor, R., Rasová hygiena Lékařství v době nacismu, Academia: Praha, 2009, s. 210

¹⁹⁷ Scharsach, H., Lékaři a nacismus, Themis: Praha, 2001

¹⁹⁸ Tamtéž

Manžel na žádost své ženy, trpící roztroušenou sklerózou, ukončí její život, jenž ona sama charakterizuje jako nehodný. Následně stane před soudem, hrdý a smířený, neboť ví, že vykonal skutek milosrdenství, lásky a těmito hodnotami hájí svůj skutek. Na závěr je osvobozen.¹⁹⁹

H. Scharsach píše, že J. Goebbels se osobně staral o natočení takto laděných filmů, kromě *Ich klage an* také *Dědictví* roku 1935 nebo *Oběť minulosti* z roku 1937. Všechna tato díla se snažila působit nezávislým, dokonce vědecko-uměleckým dojmem.²⁰⁰

Druhý obrázek nemocných měl vylíčit jejich zrudnost, nepředvídatelnost a tudíž i nebezpečnost pro okolí i celou společnost. Zvláštní důraz se kladl na ekonomickou stránku věci, v níž pacienti vystupovali jako příživníci ukrajující skývu chleba potřebným, jež pracují a bojují pro blaho lidu, národa.

Svůj účel splnila „kulturní“ propaganda pouze částečně. Přestože byla daná problematika veřejnosti předkládána vskutku působivým způsobem a měla mnoho příznivců, veřejnost byla na rozdíl od „intelektuálů“ rozpolcena a její velká část se na smrtící mašinérii stále dívala s odporem.

V akademickém prostoru tomu však bylo jinak. Připomeňme si, že programu „eutazie“ se žádný lékař neúčastnil proti své vůli. R. Proctor se odvolává na nedávný (knihu napsal v roce 2009, což pojem nedávný relativizuje) výzkum, který odhalil, že počáteční námitky některých lékařů pramenily především z nelegálnosti celého programu, a nikoli kvůli obsahu.²⁰¹ Budu se sice opakovat, nicméně považuji za důležité znovu zmínit, že lékařská profese byla tou nejnacifikovanější a lékaři se určitým způsobem organizovali a taktéž konali, v pozdějším nacistickém smyslu, ještě před nástupem A. Hitlera k moci. Mnozí se činili nad rámec svých „povinností“. Ti mnozí byli jednak řadoví lékaři a jednak kapacity ve svém oboru. To samo vyvrací argument, že by se jednalo o nějaké selhání jednotlivce. O jednotlivce skutečně nešlo. Ačkoli nechci popírat, že se někteří vzepřeli dobové lékařské praxi, počet

¹⁹⁹ Tento „umělecký“ počin zmiňuje Proctor, R., *Rasová hygiena Lékařství v době nacismu*, Academia: Praha, 2009, s. 201, stejně jako Murphy, D., *The poison Chalice: The Relationship Between Culture, Language, Politics and Conflict*, Lapwing Publication, 2008, který tvrdí, že tento film shlédlo na 18 milionů diváků. Welch, D., *Propaganda and the German Cinema, 1933-1945*, I. B. Tauris, 2001, píše, že na promítání filmu *Ich klage an* byli sezváni přední lékaři a považuje právě toto dílo za vrchol propagandy v otázce „eutazie“. Film je volně ke stažení s anglickými titulky.

²⁰⁰ Scharsach, H., *Lékaři a nacismus*, Themis: Praha, 2001

²⁰¹ Proctor, R., *Rasová hygiena Lékařství v době nacismu*, Academia: Praha, 2009, s. 212

těchto odpůrců byl žalostně nízký. R. Proctor dále píše, že i pouhá lhostejnost k dění kolem byla méně častá než podpora nacistickému režimu.²⁰²

Proti absurdním tvrzením toho mála odpovědných, jež se po válce zpovídalo ze svých zločinů, která se opírala o povinnost a nevědomost hovoří mnoho faktů. Například reakce vybraných psychiatrů na plánovanou „eutanazii“ dětí, kdy se tito lékaři zajímali především o možnosti uchování jejich mozků.²⁰³ Souhlasím tak s R. Proctorem, který říká: „neznamená to, že by lékaři slepě následovali politické cíle svých vůdců. Lékaři a intelektuálové ve spřízněných oborech je nenásledovali slepě – ukazovali nacismu cestu.“²⁰⁴

Po válce tak došlo k neuvěřitelnému popírání, zapírání a zlehčování. K čemu ovšem nedošlo, byla jakákoli reflexe či projevení lítosti. Je děsivou připomínkou toho všeho, že ti, kteří (a byla jich většina) se vyhnuli soudu anebo (což byl bohužel častý jev) byli z různých důvodů omilostněni, pokračovali ve svých kariérách. „V psychiatrických léčebnách šel život dál, jako by žádná *eutanazie* nikdy neexistovala. Nic netušící pacienty dál ošetřoval personál, který byl ještě včera prodlouženou rukou systematického masového vyvražďování.“²⁰⁵ Zatímco jejich oběti, pokud přežily, si nesly toto trauma celý život.

Moderní věda, psychiatrie obzvlášť se tak na míle vzdalovala chápání běžného občana a veřejnosti obecně. To by vysvětlovalo natolik odlišný přístup k vraždění duševně nemocných lidí u akademiků a obyčejných lidí.

Přesto je tu ještě jedna otázka. Pokud veřejné rozhořčení vedlo ve výsledku k zastavení eugenických eutanazií, třebaže jen oficiálně, znamenalo to, že veřejnost měla přeci jen nějakou váhu, nějaké slovo. Pak se musíme nutně ptát, proč se zvedla vlna odporu právě v tomto případě a ne v jiných. Proč se němečtí občané se stejným odporem nevyjadřovali k likvidaci Židů a dalších skupin, jež z tohoto světa odcházeli tak krutým způsobem, který nejenže schvalovali, ale často se na něm i aktivně podíleli. Role propagandy byla přeci srovnatelná, přesto v případě nemocných nevedla ke stejnému výsledku.

Pak ale musíme znovu odmítnout premisu zmanipulovaného davu. Běžní němečtí občané nebyli nevědoucím stádem žijícím ve strachu z vlků.

²⁰² Proctor, R., *Rasová hygiena Lékařství v době nacismu*, Academia: Praha, 2009, s. 306

²⁰³ Scharsach, H., *Lékaři a nacismus*, Themis: Praha, 2001, s. 87

²⁰⁴ Proctor, R., *Rasová hygiena. Lékařství v době nacismu*, Academia: Praha, 2009, s. 137

²⁰⁵ Tamtéž, s. 103

Vysvětlením může být skutečnost, že program „eutanazie“ se dotýkal především německých občanů (alespoň zpočátku), nejen nemocných, ale, dle ekonomického hlediska, které bylo v tomto programu prvořadé, všech, kteří byli práce neschopní. Do kategorie určené k likvidaci mohl spadat každý, kdo projevoval známky určité tělesné slabosti nebo disponoval méně bystrým rozumem. Je docela dobře možné, že lidé vyjadřovaným nesouhlasem s „eutanaziemi“ vlastně jen chránili sebe sama, německý národ, ten všemi vyzdvihovaný organismus, jenž, rétorikou dané doby, vysoce převyšoval všechny ostatní.

Tomu by odpovídal i případ Gottfrieda Ewalda, ředitele Univerzitní neurologické kliniky v Göttingenu, který odmítl pozici znalce v programu T4 a navíc nerespektoval požadavek mlčenlivosti „a rozeslal své stanovisko formou memoranda předním lékařům *Říšského výboru*, zemskému hejtmanovi, děkanovi své univerzity a řediteli *Berlínského psychoterapeutického ústavu* Matthiasi Göringovi s přáním, aby ho předal svému bratranci, říšskému maršálovi Hermannu Göringovi.“²⁰⁶ Po tomto svém počínání očekával své uvěznění v některém z koncentračních táborů. Nestalo se tak. Ewald se stáhl a dále se nijak neangažoval. Po válce však ukrýval lékaře zodpovědné za smrt tisíců lidí, zaměstnával je na své klinice a bránil je u soudu. Zdůvodňoval to tím, že „na věci nic nezměníme, necháme-li tolik lidí trpět.“²⁰⁷

Osobně s G. Ewaldem nemohu souhlasit. Změnilo by se mnoho alespoň pro přeživší, pro pozůstalé, kterým nezbylo nic jiného než naděje na spravedlnost. Rány jsou nezhojitelné, avšak označení viníka a jeho potrestání znamená, byť jen malou, útěchu. Odsouzení zločinců říká těm, kteří tu zůstali, že to bylo špatné, že se to nemělo stát, vysvobozuje je svým způsobem z role bezbranné oběti, dává jim hlas, který je slyšet. V neposlední řadě dovolí truchlícím uzavřít danou kapitolu, poskytuje prostor pro smíření a snad i ukáže cestu dál. Doktor G. Ewald však bránil, dle jeho slov, kolegy před zbytečným utrpením. Paradoxem je, že právě jejich utrpení by v kontextu událostí, jako snad jedině, nebylo zbytečné, mělo by svůj smysl ve zmírnění utrpení jejich obětí, kterými bezesporu byli i všichni ti, kteří je oplakávali.

²⁰⁶ Scharsach, H., *Lékaři a nacismus*, Themis: Praha, 2001, s. 120

²⁰⁷ Tamtéž, s. 120-121

Závěr

V závěru se vrátíme zpět na počátek k otázce, *Jak se to mohlo stát?*, respektive *Proč se to stalo?* K otázce rezonující lidskou společností desítky let, od doby, kdy lidstvo poznalo realitu nacistického režimu v celé jeho nahotě, v jejímž důsledku oněměl hrůzou i ten nejotrlejší člověk. Slova se hledají těžko i teď, když minulé hrůzy halí oblak času, který však prožité trauma nikterak neotupil.

Ráda bych připomněla osobnost Jeana Améryho, vlastním jménem Hanns Chaim Mayer, židovského filosofa a spisovatele, jenž prošel zkušeností koncentračního tábora, kterou později popsal v útlé knížečce, v níž mimo jiné říká: „Lidé najednou nebyli ničím, jen položkou. Odosobnění probíhalo i na mentální úrovni. Neměli již žádnou minulost, neboť ta se definuje ve vztahu k budoucnosti. Minulost těchto lidí nebyla ničím, respektive byla něčím, co má být vymazáno, nemilosrdně zničeno, co je jen skvrnou na obrazu skvělého národa a jeho zárné budoucnosti, jež stojí na utrpení „nikoho“. Vždyť co je člověk bez minulosti?“²⁰⁸

J. Améry vystihl důležitý aspekt nacistického režimu. Neovládl totiž jen přítomnost s cílem tvořit budoucnost, ale přisvojil si také minulost, stal se jakýmsi pánem času a v osobní rovině skutečně měnil dějiny jednotlivců i skupin naprosto komplexně. Zda to byl promyšlený plán nebo nezamýšlený důsledek není v tento okamžik podstatné.

Abych se ale příliš nevzdalovala závěru, kterým jsem se, pouze zdánlivě, vrátila na počátek, tedy k tomu, jak se to mohlo stát, myslím, že na to není odpověď. Můžeme popsat historické události, analyzovat faktory, jenž tyto události ovlivňovaly a formovaly. Můžeme, s nutným interdisciplinárním nadhledem, probádat hloubku lidské duše i světové archivy. Avšak s vědomím, že celek není pouhý součet jeho částí, řešení nenalezneme. Stejně jako víme, jakým způsobem funguje lidské tělo, z jakých orgánů se skládá, tak ani ten nejlepší tým lékařů nedokáže vytvořit z těchto součástí živou lidskou bytost, Frankenstein ožívá pouze na stránkách knih. Tak my, při vší té snaze a znalostech neposkládáme všechny aspekty dané problematiky do dějinné rovnice tak, aby dávala jednoznačný výsledek.

²⁰⁸ Améry, J., *Bez viny bez trestu: Pokus o zvládnutí nezvládnutelného*, Mladá fronta, 1999, s. 67

Proto jsem se v průběhu psaní této práce, zcela přirozeně, přesunula z oblasti, jak se to mohlo stát, směrem k tomu, jak mohli ti Lidé²⁰⁹, kteří přežili kráčet dál životem po tak strašlivé zkušenosti se světem. Se světem, který je opustil.

A činil tak pod rouškou vědy napříč obory. Vědy, která se navzdory svým ideálům odvrátila od Člověka, sociálního světa a žila jaksi sama pro sebe. Vědci ztratili spojení s tím nejpodstatnějším, s naprostým základem jejich oborů, ze kterého měli vycházet a opět se do něj navracet. Věda a její představitelé propadli klamnému pocitu, že svět se přizpůsobí podmínkám, jež mu stanoví a neuvědomili si, že to nejsou oni, kdo tyto podmínky stanovuje a vytváří. Odvrhli zodpovědnost, osobní, lidskou i profesní. Tak mohla být vědecká prohlášení natolik absurdní jako např. to, na které upozorňuje M. Burleigh, které oficiálně v akademickém duchu řeší problém sterilizací prováděných laserovými či rentgenovými paprsky protože tento způsob narušuje genofond daného jedince.²¹⁰

Věda se nesmí ze světa vydělovat, musí být jeho součástí, to bychom měli mít na paměti všichni, ať již se vědou zabýváme či nikoliv, ať již je nám srozumitelná či nikoliv.

Roli vědy, její postavení ve společnosti včetně těch, kteří ji provozují, považují za zásadní. Přesto ve studované problematice není jedinou proměnnou.

Neméně důležitým fenoménem je také způsob, jakým se daný národ vnímá, definuje, stejně jako jeho vztah k vlastní minulosti a její pojetí. Na příkladu Německa a nacistické filozofie dějin je to zřejmé. Převážně na účelově manipulovaných dějinách a jejich reinterpetaci vzhledem k politickým cílům. Pocit nezhojitelné křivdy a zrady spojené s koncem (porážkou) v první světové válce, se dostal do popředí se vzrůstající silou, kterou stačilo jen správně nasměrovat. Nacisté obratně využívali historie, tradic a symbolů k působení na vnitřní svět jednotlivce i celé společnosti. Snáze se tak zakrývaly zjevné rozpory jejich ideologického smýšlení. Teoreticky bychom to mohli shrnout v pojmu národní identita, která ze zmiňované minulosti nutně vychází.²¹¹

²⁰⁹ Velké L jsem použila záměrně, jako výraz hluboké úcty a obdivu. Ze stejného důvodu píší Lidé a ne pamětníci, neboť tento pojem asociuje paměť, někoho, kdo si pamatuje, a já se snažím vyjádřit skutečnost, že oni si „jen“ nepamatují, zažili to a uvnitř svým způsobem zažívají stále, není to minulost, mrtvá historie, ale historie žitá dnes a denně a zapomenuta by neměla být nikdy.

²¹⁰ Burleigh, M., Třetí říše, Argo, 2008

²¹¹ Podrobněji o této problematice např. Assmann, J., Kultura a paměť: Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku, Prostor, 2001

Národní mýtus národní identitu zasazuje do určitého rámce, v němž se krystalizuje v opozici proti cizímu, jinakému a přenáší tak děj do budoucna, které se vytváří nyní. Postoj i oběť právě teď píše zapamatováníhodné dějiny.²¹²

Přesto nelze v žádném případě vinit systém národních států, ani jej činit spoluzodpovědným. Připomeňme, že v dané době existovalo v Evropě mnoho národů a národních uskupení avšak jen jeden z nich se vydal cestou, kterou lemovaly mrtvoly.

Tato problematika by vydala ne-li na samostatnou práci, tak na kapitolu zcela jistě. Pro nás, v tomto stručném závěru, postačí vědomí toho, že specifika konkrétního národa, tedy národní identita či mentalita, hrají ústřední roli ve vztazích na mezinárodním poli a je nezbytně nutné je reflektovat. Obzvláště, uchopí-li někdo tento koncept takovým způsobem, jakým to učinili nacisté.

Chceme-li se v rámci této práce dobrat nějakého výsledku, pak musíme uvažovat interdisciplinárně. Téma této práce nepracuje jen s ideologií režimu, strany nebo národa, historií a historií vědy, nýbrž i s konceptem „blázna“, jež nelze popsat natož pochopit jen z historického hlediska. Tento složitý fenomén je nutné nahlížet z dlouhodobé perspektivy v jeho rozmanitém vývoji, což vyžaduje další nezbytný pojem, jímž je kontext. Jedná se o lidské společenství, které se k slabým a jakkoli jinak diferencovaným jedincům stavělo různě z mnoha důvodů. V rámci vývojových etap lidstva se dnešním pohledem můžeme pozastavovat nad nelogičností až absurdností nějakého jednání, přístupů jen do té míry, do jaké nám chybí znalosti doby minulé. Obecně řečeno.

Co se snažím říci je to, že se zde spojily zásadní faktory, jež byly imanentně přítomné ve společnostech dané doby, způsobem velmi nešťastným. Nebylo to něco, co se zrodilo přes noc. Dílky skládačky do sebe prostě zapadly a utvořily obraz, který bychom raději neviděli. Nicméně je tu, je v paměti přeživších a přeneseným způsobem v myslích dalších generací. Vytěsnit ho by byl zločin. Na obětech, na lidstvu.

Jak říká J. Améry: „Nestačí reklamovat pro sebe národní tradici tam, kde je důstojná, a popírat ji tehdy, když jako ztělesněné popření vší důstojnosti vylučuje pravděpodobně imaginárního a určitě bezbranného protivníka z lidského společenství.“²¹³

²¹² Assmannová, A., *Prostory vzpomínání, Podoby a proměny kulturní paměti*, Karolinum: Praha, 2018

²¹³ Améry, J., *Bez viny bez trestu, Pokus o zvládnutí nezvládnutelného*, Mladá fronta, 1999

Likvidace duševně nemocných stejně jako ostatní zločiny druhé světové války nelze uzavřít do kolonky mrtvá minulost. Její intenzita byla natolik silná, veliká, že přežívá dodnes, kdy skutečné pamětníky nepočítáme už ani na desítky. Vytěsnění, popření nepříjemného obsahu je, jako u jednotlivce, pouhým obranným mechanismem, který řeší problém jen dočasně a jen zdánlivě.

Pokud u těchto obranných mechanismů zůstaneme, „všechno se rozpustí v celku „století barbarství“. A jako skutečně nepoučitelní, nesmiřitelní, jako k dějinám nepřátelští reakcionáři v přesném významu slova tady budeme stát my, oběti, a za provozní nehodu bude považován fakt, že přece jen někteří z nás přežili.“²¹⁴

K těmto slovům je těžké cokoli dodávat. Snad jen, že nikdo, kdo prošel tou strašlivou zkušeností, by se neměl takto cítit. Závazek sejmout z jejich duší bolest nevymizí ani po smrti toho posledního z nich. Osud duševně nemocných lidí tohoto období trefně shrnuje MUDr. M. Novák: „všichni si však zaslouží důstojnou vzpomínku o to více, že duševně nemocní byli z povahy onemocnění vždy a všude opomíjeni, opovrhováni a bagatelizováni.“²¹⁵

²¹⁴ Améry, J., Bez viny bez trestu, Pokus o zvládnutí nezvládnutelného, Mladá fronta, 1999, s. 105

²¹⁵ Novák, M., Osudy duševně nemocných v době nacismu, in: Kosmonoský zpravodaj, 2018 [článek Mudr. Nováka vycházel na pokračování. Po naší vzájemné mailové komunikaci mi byl v plném znění zaslán na mail autorem. Stránky nebyly číslovány, strana v textu pdf 9.]

Seznam literatury

- Abgrall, J. M., Mechanismus sekt, Karolinum: Praha, 1999
- Adorno, T., W., Žargon autenticity, Academia: Praha, 2015
- Améry, J., Bez viny a bez trestu, Pokus o zvládnutí nezvládnutelného, Mladá fronta, 1999
- Arendtová, H., Původ totalitarismu I-III., Oikoymenh: Praha, 1996
- Armstrongová, K., Krátká historie mýtu, Argo, 2006
- Aslanov, A., Šišonová, J., Medicína na scestí, Avicenum: Praha, 1981
- Assmann, J., Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku, Prostor, 2001
- Assmannová, A., Prostory vzpomínání, podoby a proměn kulturní paměti, Karolinum: Praha, 2018
- Baier, H., Eugenika v Sudetech během druhé světové války – 1., in: Speciální pedagogika – 7, 1, 1997, s. 41-48
- Bakalář, P., Tabu v sociálních vědách, Votobia: Praha, 2003
- Balibar, E., Násilí a civilita, Josef Fulka, 2016
- Bauman, Z., Modernita a holocaust, SLON: Praha, 2003
- Baumslagová, N., Vražedná medicína, Naše vojsko, 2013
- Bednář, M., Nacionalismus „staré Evropy“ a jeho mýty, Centrum pro studium demokracie a kultury, In: Revue Politika, č. 10, 2004
- Bedüftig, F., Třetí říše a druhá světová válka: Lexikon německého nacionálního socialismu 1933-1945, Prostor 2004
- Berger, P., I., Luckmann, T., Sociální konstrukce reality, pojednání o sociologii vědění, CDK, 1999
- Besancon, A., Nemoc století: Komunismus, nacismus a holocaust, Themis, 2000
- Bláha, F., Medicína na scestí, Orbis: Praha 1947
- Bon, G. L., Psychologie davu, Portál, 2016
- Bradley, J., F., Dějiny třetí říše, Victoria Publishing, 1995
- Broch, H., Teorie masového šílenství, Academia: Praha, 2013
- Burleigh, M., Death and Deliverance: Euthanasia in Germany, C. 1900 to 1945, CUP Archive, 1994

Burleigh, M., Morální dilema, Dějiny druhé světové války, Academia: Praha, 2016

Burleigh, M., Třetí říše Nové dějiny, Argo, 2008

Canneti, E., Masa a moc, Arcadia: Praha, 1994

Clayová, C., Peapman, M., Panská rasa: Nacistické Německo a experiment Lebensborn, Columbus, 1996

Colins, J., Heidegger a nacisté, Triton, 2001

Collotti, E., Hitler a nacismus, Columbus: Praha, 1996

Cuin, Ch., Gresler, F., Dějiny sociologie, SLON: Praha, 2004

Černoušek, M., Šílenství v zrcadle dějin, Grada Avicenum: Praha, 1994

Darwin, Ch., O původu člověka, Academia: Praha, 2006

Darwin, Ch., O vzniku druhů přírodním výběrem, Academia: Praha, 2007

Demel, W., (ed.), Dějiny světa. Globální dějiny od počátků do 21. století 4. Objevy a nové struktury 1200 až 1800, Vyšehrad, 2013

Dolejší, Z., Eugenika aneb lze zlepšit dědičný potenciál lidské populace? ,dostupné na: <https://is.muni.cz/el/1431/jaro2008/Bi6170/um/Eugenika.pdf>, [2018-08-06, 22:10]

Doležalová, P., a kol., Trauma v dětství a adolescenci, NÚDZ, 2017

Drulák, P., Teorie mezinárodních vztahů, Portál, 2003

Ellul, J., Propaganda. The Formation of Men's Attitudes, Vintage books edition, 1973

Faltýn, J., Multikulturní andragogika, UK FF: Praha, 2005

Foucault, M., Archeologie vědění, Herrmann & synové, 2002

Foucault, M., Dějiny šílenství. Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby, Gallimard, 1993

Foucault, M., Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení, Dauphin, 2000

Foucault, M., Myšlení vnějšku, Herrmann & synové, 1996

Foucault, M., Psychologie a duševní nemoc, Dauphin, 1997

Foucault, M., Užívání slastí. Dějiny sexuality II, Herrmann & synové, 2003

Foucault, M., Zrození biopolitiky. Kurz na Collège de France, CDK, 2009

Foucault, M., Vůle k vědění. Dějiny sexuality I, Herrmann & synové, 1999

Freud, S., Psychologie masy a analýza Já, Archa, 1996

Gantnerová, A., Nová eugenika, Asociace pro mezinárodní otázky: Praha, 2012

Geertz, C., Interpretace kultur, SLON: Praha, 2000

- Gellner, A., *Národy a nacionalismus*, Hříbal: Praha, 1993
- Goodrick, C., N., *Okultní kořeny nacismu: Tajné árijské kultury a jejich vliv na nacistickou ideologii*, Eminent, 2008
- Götz, A., *Hitlerův národní stát*, Argo, 2007
- Graf, S., Hřebíčková, M., *Češi a jejich sousedé – Meziskupinové postoje a kontakt ve střední Evropě*, Academia, 2015
- Haffner, S., *Od Bismarcka k Hitlerovi. Pohled zpět*, Votobia: Olomouc, 1995
- Hanzl, D., *Sociologie*, VŠ Polytechnická: Jihlava, 2014
- Hayek, F., *Cesta do otroctví*, Barrister & Principal, 2004
- Hegarová, O., *Základy teorie a metodologie vědy*, Praha, 2009
- Heidegger, M., *Básnický myslí člověk*, Oikoymenh, 1993
- Hemelík, M., *De propagando*, In: E-Logos, electronic journal for philosophy, ISSN 1211-0442, 2008, dostupné na: https://nb.vse.cz/kfil/elogos/ethics/hemelik_marek_prop.pdf [2019-02-20;22:15]
- Herwig, B., *Eugenika v Sudetech během druhé světové války-2.*, Speciální pedagogika, roč. 7, č. 2, (s. 41-47)
- Hewstone, M., Stroebe, W., *Sociální psychologie*, Portál: Praha, 2006
- Heywood, A., *Politické ideologie*, Aleš Čeněk, 2008
- Heywood, A., *Politologie*, Eurolex Bohemia s. r. o., 2004
- Hitler, A., *Mein Kampf*, Hurst and Blackett Ltd., 1939
- Hitler, A., *Mein Kampf*, Naše vojsko, 2016
- Hlaváček, P., Radovanovič, D., *Vytěsněná elita*, FF UK Praha, 2012
- Holzhey, H., W., *Filosofie 19. a 20. stol. II. Novokantovství, idealismus, realismus a fenomenologie*, Praha, 2006
- Horník, J., *Proč holokaust, Hitlerova vědecká mesianistická vražda*, Rybka Publishers: Praha, 2009
- Hroch, M., *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*, SLON, 2009
- Hroch, M., *Pohledy na národ a nacionalismus*, SLON, 2004
- Hroch, M., *V národním zájmu*, Nakladatelství Lidové noviny, 1999
- Hughes, M., Mann, Ch., *Hitlerovo Německo. Život v období Třetí říše*, Columbus s. r. o.: Praha, 2002

- Husserl, E., *Filosofie jako přísná věda*, Togga, 2013
- Husserl, E., *Krize evropských věd*, Academia: Praha, 1996
- Charvát, J., a kol., *Dějiny novověku III*, Státní pedagogické nakladatelství, 1973
- Iggers, G., G., *Dějepisectví ve 20. století*, Knihovny dějin a současnosti, 2002
- Janko, J., *Na pomezí života společnosti*, in: *Lidé města*, revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace, č. 4, Institut základů vzdělanosti, 2004
- Jaspers, K., *Otázka viny. Příspěvek k německé otázce*, Academia: Praha, 2006
- Juergensmeyer, M., *Teror v mysli boží*, CDK, 2007
- Kalivoda, R., *Ideologie německého nacionálního socialismu*, [publikace označena razítkem Knihovny katedry filosofie na filosofické fakultě v Praze, rukou psané datování: Praha, březen 1948]
- Keynes, J., M., *Ekonomické důsledky míru*, CDK, 2004
- Klímeček, A., *Jak se dělal mír roku 1919*, Melantrich: Praha, 1989
- Knapp, V., *Problém nacistické právní filosofie*, Aleš Čeněk, 2002
- Knapp, V., *Teorie práva*, C. H. Beck, 1995
- Knopp, G., *Hitlerovi bojovníci, Zločin proti lidstvu*, Euromedia Group, k. s. – Ikar: Praha, 2002
- Knopp, G., *Holokaust*, Euromedia Group, k. s., 2008
- Kolektiv autorů, *Lidé města: revue pro etnologii, antropologii a etnologii komunikace*, Sofis: Praha, 1999
- Kolektiv autorů, *Život ve třetí říši, Naše vojsko*, 2006
- Kopeček, P., *Tak trochu jiné soudobé dějiny*, Epoque: Praha, 2016
- Kostlán, A. (ed.), *Semináře a studie výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2002-2003*, Výzkumné centrum pro dějiny vědy: Praha, 2003
- Kratochvíl, A., (ed.), *Paměť a trauma pohledem humanitních věd*, Akropolis, 2015
- Krieger, K., F., Müller, H., Volrath, H., *Dějiny Německa*, Nakladatelství Lidové noviny, 2004
- Kubátová, H., Znebežánek, F., *Základy sociologie*, Olomouc: Univerzita Palackého, 2008,
- Kuhn, T., *Struktura vědeckých revolucí*, Praha, 1997
- Kyncl, V., *Stroje na smrt*, Epoque a Historický ústav AV ČR: Praha, 2014
- Lifton, R., J., *Nacističtí lékaři*, BB art, 2008
- Longerich, P., *Goebbels*, Grada Publishing, 2013

- Majerová, V., a kol., Sociologie venkova a zemědělství, ČZU: Praha, 2008
- Mann, G., Dějiny Německa 1919-1945, Český spisovatel a. s.: Praha, 1993
- Mannheim, K., Ideologie a utopie, Bratislava, 1991
- Maslowsky, N., Šubrt, J, a kol., Kolektivní paměť k teoretickým otázkám, Karolinum, 2014
- McGowan, L., Radikální pravice v Německu od roku 1870 po současnost, Prostor, 2004
- Müller, H., Dějiny Německa, Nakladatelství Lidové noviny, 1995
- Murphy, D., The Poison Chalice: The Relationship Between Culture, Language, Politics and Conflict, Lapwing Publication, 2008
- Musil, J., Československá eugenika – dějiny lékařství a otázka lidských práv, dostupné na: http://ff.ujep.cz/files/KPF/Personalni%20slozeni/musil/ceskoslovenska_eugenika.pdf [2018-08-20,11:27]
- Němeček, J., (ed.), Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století, Historický ústav AV ČR, v. v. i., 2014
- Novák, M., Osudy duševně nemocných v době nacismu, Zpravodaj Kosmonosy, únor 2018, [článek vycházel na díly v několika číslech, zaslán celý na mail Mudr. Novákem, stránky nečíslovány]
- Novák, M., Petříček, V., Zemský ústav Kosmonosy za Protektorátu Čechy a Morava, Muzejní spolek Kosmonosy, 2015
- Oudová, D., Sociální psychologie, ČZU: Praha, 2014
- Pejčoch, I., Fašismus v českých zemích, Academia: Praha, 2011
- Popper, K., R., Bída historicismu, Oikoymenh: Praha, 1997
- Popper, K., R., Logika vědeckého bádání, Oikoymenh: Praha, 1997
- Proctor, R., Rasová hygiena: Lékařství v době nacismu, Academia, 2009
- Prokop, D., Boj o média, dějiny nového kritického myšlení o médiích, Karolinum: Praha, 2005
- Rees, L., Nacisté: dějiny varují, Mladá fronta: Praha, 2008
- Seligmann, M., Davison, J., Mcdonald, J., Ve stínu hákového kříže, Kma s.r.o., 2008
- Setničková, K., Rasová hygiena v nacistickém Německu, Husitská teologická fakulta UK:Praha, 2014
- Shirer, W., L., Vzestup a pád Třetí říše, Naše vojsko, s. r. o., 2006
- Scharsach, H., H., Lékaři a nacismu, Themis: Praha, 2001
- Singer, P., Darwinovská levice, Filosofia: Praha, 2016

- Sobek, T., Právní myšlení, Kritika moralismu, Praha – Plzeň, 2011
- Sobek, T., Viktor Knapp a nacistický moralismus, in: Právník, roč. 152, č. 12, 2013, s. 1206-1218
- Sociologická encyklopedie AV ČR, v. v. i., Dostupné na: https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Darwinismus_soci%C3%A1ln%C3%AD , [2019-03-04, 12:52]
- Sokol, J., Rádlovo pojetí národa, 2014, dostupné na: <http://www.jansokol.cz/2014/03/radlovo-pojeti-naroda/>
- Spitzová, V., Ďáblovi doktoři, BB/art s.r.o., 2009
- Spotts, F., Hitler a síla estetiky, Nakladatelství Epoque: Praha, 2007
- Spurný, J., Psychologie násilí, Eurounion, 1996
- Stellner, F., a kol., Hospodářské dějiny (16. -20. století), VŠE v Praze: 2006
- Strauss, C., L., Rasa a dějiny, Atlantis, 1999
- Stulík, O., Dějiny evropských politických teorií, Západočeská univerzita: Plzeň, 2016
- Svobodný, P., Hlaváčková, L., Pražské špitály a nemocnice, Nakladatelství Lidové noviny: Praha, 1999
- Svobodný, P., Pražské lékařské fakulty a jejich klinická pracoviště v letech 1938-1945, UK 1. Lékařská fakulta, 2007
- Šaradín, P., Historické proměny pojmu ideologie, Centrum pro studium demokracie a kultury: Brno, 2001
- Šimůnek, M., Národní eugenika – eugenický národ?, s. 77-78, in: Kostlán, A., Semináře a studie výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2002-2003, Výzkumné centrum pro dějiny vědy, Praha 2003
- Šimůnek, M., Nehodné žití. Nacistická „eutanázie“ v říšské župě Sudety a protektorátu Čechy a Morava, 1939-1945. Katalog, Alkoven: Verein Schloss Hartheim, 2009
- Šimůnek, M., O lékařích v období nacionálního socialismu, in: Vesmír, 90, 2011, s. 55-56
- Šimůnek, M., Pro et contra debaty o zavedení tzv. eugenické sterilizace v Československu, 1933-1938, in: Speciální pedagogika, 2012, 22, 3, s. 224-240
- Šimůnek, M., Vladimír Bergauer a česká eugenika, in: Historia – medicína – cultura: sborník k dějinám medicíny, UK: Praha, 2006
- Šimůnek, M., Zdraví, dědičnost, rasa, Přf UK: Praha, 2006
- Štěpánek, Z., Nacifikace a moravští lékaři, Matice moravská, 2004

- Šubrt, J., Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie: sociologické teorie druhé poloviny 20. století, ISV: Praha, 2001
- Tauchen, J., Škodová, L., Nucené sterilizace ve Třetí říši – zločin na základě zákona, Masarykova univerzita Brno: 2008
- Tauchen, J., Základní ideologická východiska nacistického „soukromého“ práva jako vzoru pro právo protektorátní, Dny práva, MU Praha, 2010
- Thomová, M., Ideologie a teorie poznání, Nakladatelství Svoboda: Praha, 1986
- Titzl, B., Postižený člověk ve společnosti, hledání počátků, PedF UK: Praha, 1998
- Tomášková, K., Odvrácená tvář otce egyptské archeologie. William Matthew Flinders Petrie a eugenická věda, in: Pražské egyptologické studie, UK FF, 2016, s. 89-95
- Trapl, M., Sociologické pojetí národnostní problematiky u Emanuela Rádla, in: Sociologický časopis, roč. 4, č. 3, 1968, s. 332-342
- Vaculík, J., Obecné dějiny novověku IV (1789-1918), Brno, 2015
- Veselý, Z., Dějiny mezinárodních vztahů, Nakladatelství Aleš Čeněk: Plzeň, 2010
- Vinen, R., Evropa dvacátého století, Vyšehrad: Praha, 2007
- Vojtko, T., Eugenika (aneb) zneužití jednoho očekávání, in: Speciální pedagogika, roč. 15, č. 3, 2005, s. 173-181
- Vojtko, T., Sterilizace a eutanazie postižených v období 2. světové války, in: Speciální pedagogika – 11,4, 2001, s. 229-238
- Výrost, J., Slaměník, I., (ed.), Sociální psychologie, Grada, 2008
- Welch, D., Propaganda and the German Cinema 1933-1945, I. B., Tauris, 2001
- Wright, R., Morální zvíře, Nakladatelství lidové noviny, 2011
- Zámečník, S., Za hranicí lidskosti, Paseka, 2010
- Zeman, P., Kancelář vůdce NSDAP a akce „T4“, in: Paměť a dějiny: revue pro studium totalitních režimů Praha, roč. 9, č. 2, 2015, s. 56-66
- Zimbardo, P., G., Moc a zlo, Praha, 2005
- Zrzavý, J., Proč se lidé zabíjejí, Triton: Praha, 2017